

ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

*The Photian Schism History a Legend by Francis Dvornik
Cambridge at the University press*

Τὸν τίτλον τοῦτον φέρει ὀγκῶδες βιβλίον ἐκ 500 σελίδων, μόλις ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Φραγκίσκου Dvornik, ἄλλοτε καθηγητοῦ ἐν Πράγᾳ τῆς Τσεχοσλοβακίας, διαπρεποῦς ἱστορικοῦ καὶ Βυζαντινολόγου καὶ ἀντεπιστέλλοντος μέλους πολλῶν Ἀκαδημιῶν. Τὸ ἔργον εἶνε προῖδὸν μακροχρονίων μελετῶν ἀπὸ εἴκοσι καὶ πλέον ἐτῶν καὶ κύριον σκοπὸν ἔχει ν' ἀποδείξῃ, ὅτι μετὰ τὴν ὑπὸ τῆς συνόδου τοῦ 879—80 ἀποκατάστασιν τοῦ Φωτίου εἰς τὸν θρόνον αὐτοῦ, δευτέρον σχίσμα μεταξὺ Φωτίου καὶ Ρώμης δὲν ὑπῆρξε καὶ ὅτι αἱ πηγαί, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη ἡ ἀντίθετος ἀντίληψις, εἶνε ἀνάξια λόγου. Ἐπομένως καὶ ἡ παρὰ λατίνοις ἀριθμουμένη ὡς ὀγδόη Σύνοδος 869—70 ἀνεγνωρίσθη μόνον κατὰ τὸν Μεσαίωνα ὡς τοιαύτη, ὅτε ἐλησμονήθη ἡ ἀρχικὴ περὶ Φωτίου παραδόσις καὶ ἐπεσκοπήθη ἐν τῇ Δύσει τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐπὶ Φωτίου συγκροτηθεῖσα Σύνοδος, ἀναγνωρισθεῖσα καὶ ὑπὸ τοῦ Πάπα Ἰωάννου τοῦ Η΄, ἀνῆρσε τὰς ἀποφάσεις τῆς προηγηθείσης κατὰ τοῦ Φωτίου Συνόδου.

Ὁ συγγραφεὺς διαιρεῖ τὸ ἔργον αὐτοῦ εἰς δύο μέρη ἀνεξάρτητα, ὧν τὸ μὲν πρῶτον ἐπιγράφει «Ἱστορία», τὸ δὲ δευτέρον «Μυθοπλαστία». Ἐν τῷ πρῶτῳ περιέλαβεν 8 κεφάλαια, ὧν τὸ α' ἐπιγράφεται «Πολιτικαὶ μερίδες, θρησκευτικὰ προβλήματα καὶ ἀρχὴ τῆς ἐριδος», τὸ β'. «Παραίτησις τοῦ Ἰγνατίου καὶ κανονικὴ ἐκλογή τοῦ Φωτίου», τὸ γ'. ἡ «Σύνοδος τοῦ 861», τὸ δ'. «ὁ Νικόλαος ὁ Φώτιος καὶ ὁ Βόρις», τὸ ε'. «Ἡ πτώσις τοῦ Φωτίου καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 869—70», τὸ ς'. «Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Φωτίου καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 879—80» καὶ τὸ ζ'. «Τὸ δευτέρον σχίσμα τοῦ Φωτίου ἱστορικὴ φενάκη» καὶ τὸ η'. «ὁ Φώτιος, Λέων ὁ VI καὶ ἡ κατάπανσις τοῦ σχίσματος τῶν ἀδιαλλάκτων». Ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει ἐξετάζεται α') τὸ ζήτημα τοῦ Φωτίου ἐν τῇ λατινικῇ φιλολογίᾳ μέχρι τοῦ IB' αἰῶνος, β') ἡ οἰκουμενικότης τῆς Η'. Συνόδου ἐν τῇ Δυτικῇ Παραδόσει τοῦ Μεσαίωνος, γ') «ἡ Δυτικὴ Παράδοσις ἀπὸ τοῦ IB' μέχρι τοῦ IE' αἰῶνος», δ') «ἀπὸ τοῦ IE' αἰῶνος μέχρι τῶν νέων χρόνων», ε') «ὁ Φώτιος καὶ ἡ Η'. Σύνοδος ἐν τῇ Ἀνατολ. Παραδόσει μέτρι τοῦ IB' αἰῶνος», ς') «ἀπὸ τοῦ IG' αἰῶνος μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων». Ἐπακολουθεῖ ὁ Ἐπίλογος, τρία Παρατήματα, ἀπέραντος Βιβλιογραφία καὶ ὁ κατάλογος ὄνοματων καὶ πραγμάτων.

Θὰ ἦτο μακρὸν ἔργον εἰς τὴν βιβλιοκρισίαν αὐτὴν νὰ δώσωμεν πλήρη καὶ ἐξαντλητικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ὅλου περιεχομένου. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγνωστῶν ἡμῶν συγκεντροῦται κυρίως εἰς τὸ πρῶτον μέρος, καθόσον τοῦτο παρουσιάζει τὴν ἱστορίαν, ἥτις στρέφεται περὶ τὰ σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ Ἰγνατίου καὶ Φωτίου ὑπὸ νέαν ὅμως μορφήν, θὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἐπὶ τοῦ πρώτου κυρίως μέρους. Ὁφείλομεν ὅμως εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νὰ εἰπωμεν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐξακριβώσιν κυρίως τῆς

ιστορικής ἀληθείας ὡς ἱστορικὸς καὶ χρονογράφος, χωρὶς ὡς θεολόγος καὶ ὡς ρωμαιοκαθολικὸς νὰ λαμβάνη θέσιν εἰς τὸ ἀπασχολήσαν τότε τὰς δύο Ἐκκλησίας ζήτημα τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα. Δι' αὐτὸν ὁ Ρώμης Νικόλαος εἶνε μέγας ἐν τῇ ἔννοια, ὅτι αὐτὸς μετὰ τὸν Γελάσιον καὶ τὸν Λέοντα τὸν Γ'. ἔδωκε καὶ ὑπερήσπισε τὸν ὀριστικὸν τύπον τοῦ πρωτείου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίχθησαν οἱ λατίνοι Πάπαι καὶ ἰδίᾳ Γρηγόριος ὁ Ἰλδεβράνδος.

ΚΕΦ. Α'.

Ἐν τῷ Α' Κεφαλαίῳ ὁ συγγραφεὺς διακρίνει δύο πολιτικο-θρησκευτικὰς μερίδας ἐν Βυζαντίῳ, τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἀναγούσας εἰς τὸν Ἰππόδρομον, ὧν τὴν μίαν χαρακτῆρίζει ὡς μετριοπαθῆ καὶ φιλελευθέραν, τὴν δὲ ἄλλην ὡς ἀδιάλλακτον καὶ συντηρητικὴν. Ἰχνη αὐτῶν ἀνευρίσκει ὁ συγγραφεὺς εἰς τὰς μονοφυστικὰς ἔριδας καὶ εἰς τὴν εἰκονομαχίαν, μετὰ τὴν ὁποίαν αἱ δύο μερίδες ἐμφανίζονται ὡς ἡ τῆς «οἰκονομίας» ἢ μία καὶ τῆς «αὐστηρότητος» ἢ ἄλλη. Οὕτως ἡ Εἰρήνη, ἀνήκουσα εἰς τὴν πρώτην, ἀνέδειξεν ὡς Οἰκ. Πατριάρχην τὸν συμβιβαστικὸν Ταράσιον καὶ ἡ ἐν Νικαίᾳ Ζ' Οἰκ. Σύνοδος προσηνέχθη ἐπιεικῶς πρὸς τοὺς ἀπαρνηθέντας τὴν αἴρεσιν Εἰκονοκλάστας, ἐνῶ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης ἀνήκων εἰς τὴν δευτέραν ἐξηγέρθη ἐναντίον τοῦ Ταρασίου, ὅστις κατ' αὐτὸν δὲν ἐτιμώρησεν ὡς ἔδει τοὺς Σιμωνιακοὺς. Εἰς τὴν ἄκρην αὐστηρᾶν παράταξιν ἀνήκον ἰδίᾳ οἱ Μοναχοί. Ἀναβιωσάσης δὲ τῆς Εἰκονομαχίας ἐπὶ Λέοντος τοῦ Ε', αἱ δύο μερίδες συνεννοήθησαν εἰς ἀποκατάστασιν τῶν εἰκόνων ἐπὶ Θεοδώρας, ἀλλ' ἐχωρίσθησαν καὶ πάλιν μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν καὶ ἡ κλασικὴ Ἀναγέννησις, ἣν ἐπεδίωξαν οἱ Εἰκονοκλάσται, ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν ἀδιαλλάκτων ὡς ἀναγέννησις τῆς εἰδωλολατρίας. Ἡ Θεοδώρα πεισθεῖσα ν' ἀναστηλώσῃ τὰς εἰκόνας ἀνεβίβασεν ἐπὶ τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου τὸν Μεθόδιον ἐκ τῆς μετριοπαθοῦς μερίδος, γνωστὸν διὰ τὴν μόρφωσιν αὐτοῦ καὶ τὴν εἰς τὰς εἰκόνας ἀφοσίωσιν. Εἰς τὴν Λογοθέτην Θεόκτιστον ὀφείλει ὁ Φώτιος τὰς θέσεις, ἃς κατέλαβε πρὸ τῆς ἀναρρήσεως αὐτοῦ εἰς Πατριάρχην ὡς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ὡς Πρωτοσηκρίτης. Ἡ Μονὴ τοῦ Στουδίου ἰδίᾳ ἐχρησίμευεν ἐστὶ ἀντιδράσεως τῶν ἀδιαλλάκτων ἐναντίον τοῦ Μεθοδίου, ὅστις ἠναγκάσθη νὰ ἀποκόψῃ τῆς Θείας Κοινωνίας Στουδίτας καὶ ἐρημίτας καὶ ἡσυχαστὰς τοῦ Ὀλύμπου. Ἡ ἔρις κατέπαυσε διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Μεθοδίου, ἀλλ' οἱ Στουδίται, τοὺς ὁποίους ἰδιαιτέρως ἐσέβετο ἡ Θεοδώρα, παρέμειναν ἀδιάλλακτοι. Ὁ Βάρδας, ἀπομακρυνθεὶς ὑπὸ τῆς Θεοδώρας ἐτάχθη μετὰ τῶν μετριοπαθῶν, ἐνῶ ὁ Ὑπουργὸς τῆς Θεοδώρας Θεόκτιστος προσέκλινε τώρα πρὸς τοὺς Ἀδιαλλάκτους.

Εἰς διαδοχὴν τοῦ Μεθοδίου ὑποψήφιοι ὑπῆρξαν πολλοί· ἐν οἷς καὶ ὁ ἀρχιεπ. Συρακουσῶν Γρηγόριος Ἀσβεστάς, συμπολίτης τοῦ Μεθοδίου καὶ ἀρχηγὸς τῆς μετριοπαθοῦς μερίδος. Ἀλλ' ἡ Θεοδώρα, ἣν ὑπεστήριζεν ὁ Θεόκτιστος, προετίμησε τὸν μοναχὸν Ἰγνάτιον, υἱὸν τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Α'. Δὲν δύναται ἱστορικῶς νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν ἐγένετο ἐκλογή ἢ συνεννόησις ἀπλῶς μετὰ τινῶν ἐπισκόπων διὰ τὴν ἀνάδειξιν αὐτοῦ πρὸς ἀποφυγὴν σχίσματος. Ἡ ἀνάρρησις τοῦ Ἰγνατίου ἐθεωρήθη νίκη κυρίως τῶν ἀδιαλλάκτων, ἀλλὰ καὶ οἱ φίλοι τοῦ Μεθοδίου, καὶ δὴ ὁ Συρακουσῶν Γρηγόριος μετὰ τῶν φίλων αὐτοῦ, ἦσαν ἐτοιμοὶ νὰ μετᾶσχῳσι τῆς ἐνθρονίσεως αὐτοῦ, ὅτε ἀπηγόρευσε τοῦτο ὁ Ἰγνάτιος, καθόσον ἡ ὑπόθεσις αὐτοῦ δὲν εἶχε διευθετηθῆ. Μετὰ τοῦ Γρηγορίου ἀπεχώρησαν καὶ ὁ Σάρδεων Πέ-

τρος καὶ ὁ Ἀπαμείας Εὐλάμπιος. Τίς ὁ λόγος τῆς ἀπαγορεύσεως τοῦ Ἰγνατίου; Ὁ συγγραφεὺς μετὰ λεπτομερῆ ἐξέτασιν τῶν πηγῶν λέγει, ὅτι αὕτη ὀφείλεται εἰς τοῦτο κυρίως, ὅτι ὁ Γρηγόριος ὡς ἀνήκων εἰς τὴν μετριοφρονα μερίδα τοῦ Μεθοδίου κατέκρινε τοὺς Στουδίτας, τῶν ὁποίων τὴν πολιτικὴν συνμεριζέτο ὁ Ἰγνάτιος. Ὁ Ἰγνάτιος τότε, συγκαλέσας τοπικὴν Σύνοδον, ἀπέκοψε τὸν Γρηγόριον τῆς θείας κοινωνίας. Οὗτος ἀννήχθη εἰς τὸν Πάπαν Λέοντα τὸν Γ', ἀλλ' ἢ ὑπόθεσις αὐτοῦ, παραμείνασα ἐκκοσμῆς λόγῳ τοῦ θανάτου τοῦ Πάπα, διηυθετήθη ὑπὸ Βενεδίκτου τοῦ III. Ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι ὁ Πάπας, ἀκούσας τὸν ἀπεσταλμένον τοῦ Ἰγνατίου Λάζαρον, ἐπεκύρωσε τὴν ἀπόφασιν τοῦ Ἰγνατίου, δὲν ἀληθεύει, διότι ἐπιστολὴ τοῦ Πάπα Νικολάου I πρὸς Μιχαὴλ τὸν Γ' λέγει ὅτι ἡ καθάρσεις τοῦ Γρηγορίου δὲν ἐπεκυρώθη ὑπὸ τοῦ Πάπα. Ἡ Θεοδώρα καὶ ὁ Μιχαὴλ ἐπεκύρωσαν τὰ πρακτικὰ τῆς ἐπὶ Ἰγνατίου Τοπικῆς Συνόδου καὶ ὁ Ἰγνάτιος ἐξήτησε τὴν ἐπικύρωσιν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Πάπα, ἀλλ' ὡς λέγει ὁ Νικόλαος, Βενέδικτος ὁ III διεβίβασεν ἐντολὴν εἰς τὸν Ἀσβεστᾶν, ὅστις ἀννήχθη εἰς τὸν Πάπαν, ν' ἀπέχη πάσης ἐνεργείας πρὶν ἢ ἐξετασθῆ ἢ ὑπόθεσις αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου ἐκλήθησαν νὰ παραστῶσιν ἀμφοτέραι αἱ μερίδες. Ὁ Ἰγνάτιος ἠρνήθη ν' ἀποστείλῃ ἀντιπρόσωπον εἰς Ρώμην, διότι δέκα ἡμέρας πρὸ τῆς λήψεως τῆς ἐπιστολῆς τῷ 856 ἢ 857 ἠναγκάσθη ν' ἀπομακρυνθῆ τῶν Πατριαρχείων, ἐνῶ ὁ Πάπας ἐπανέλαβε τὴν πρόσκλησιν αὐτοῦ καὶ τῷ 858. Οἱ ἀντίτετοι τοῦ Ἰγνατίου κατηγοροῦν αὐτόν, ὅτι δὲν ἐξελέγη κατὰ τοὺς Κανόνας ὑπὸ Συνόδων, ἀλλὰ διωρίσθη ὑπὸ τῆς Θεοδώρας. Δέον ὅμως νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ὁ Ἰγνάτιος δὲν εἶχεν ἔτι σαφῆ ἰδέαν τῶν ἀξιώσεων τοῦ Πάπα περὶ πρωτείου ἐφ' ὅλης τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὲν ἠρέσκετο εἰς τὴν ἀνάμειξιν τῆς Ρώμης εἰς τὰς ὑποθέσεις τοῦ Πατριαρχείου, καίτοι δὲν ἠρνεῖτο τὸ δικαίωμα τοῦ Ἐκκληίου πρὸς τὸν Πάπαν κατὰ τοὺς Κανόνας τῆς Σαρδικῆς.

Οἱ Μετριοπαθεῖς ὑπεστήριζον τὸν Γρηγόριον, καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἰγνάτιος, μεθ' οὗ ἐτάσσετο καὶ ὁ Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκᾶριος, ὑπεστήριζέτο ὑπὸ τῶν ἀδιαλλάκτων καὶ ἰδίᾳ τῶν Μοναχῶν, οἵτινες ἀπηχθάνοντο τὴν θύραθεν παιδείαν καὶ τοὺς Πατριάρχας Ταράσιον, Νικηφόρον, Ἰωάννην Γραμματικόν, Μεθόδιον. Ἐντεῦθεν καὶ οἱ μετριοπαθεῖς ὠνείδιζον τὸν Ἰγνάτιον ἐπὶ ἀμαθείᾳ. Ἡ στάσις τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ἔριδι μεταξὺ Ἰγνατίου καὶ Γρηγορίου ἀνύψωσεν ἔτι μᾶλλον τὸ γόητρον τῶν μετριοπαθῶν. Ἐνῶ δὲ ἡ Θεοδώρα καὶ ὁ Θεοκτίστος προσέκειντο πρὸς τοὺς ἀδιαλλάκτους, ὁ Μιχαὴλ καὶ ὁ Βάρδας ἦσαν φιλικῶς διατεθειμένοι πρὸς τοὺς μετριοπαθεῖς. Μετὰ τὸν φόνον τοῦ Θεοκτίστου, ἡ Θεοδώρα ἠδυνάτεται ν' ἀντιπαραταχθῆ πρὸς τοὺς μετριοπαθεῖς. Ἀλλὰ οἱ ἀδιάλλακτοι ὁπαδοὶ αὐτῆς ὑπέσκαπτον τὴν ὑπόληψιν τοῦ Μιχαὴλ καὶ τοῦ Βάρδα, τὸν ὁποῖον κατηγοροῦν ἐπὶ ἀνηθίκοις σχέσεσι μετὰ τῆς νύμφης αὐτοῦ. Ὁ Ἰγνάτιος, παρασυρθείς ὑπὸ τῶν ἀδιαλλάκτων, ἠρνήθη τὴν κοινωνίαν τῶν ἀχράντων μυστηρίων εἰς τὸν Βάρδα, ὅστις ἀντεπροσώπευε τότε τὴν πολιτικὴν δύναμιν ἐν Βυζαντίῳ. Θέλων ὁ Βάρδας νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὰς ραδιουργίας τῶν ἀδιαλλάκτων, ἀπεφάσισε ν' ἀποστείλῃ τὴν ἀδελφὴν Θεοδώραν καὶ τὰς θυγατέρας αὐτῆς εἰς Μοναστήριον καὶ ἐκάλεσε τὸν Ἰγνάτιον νὰ εὐλογῆσῃ τὸ μοναχικὸν αὐτῶν σχῆμα. Ἀλλ' ὁ Ἰγνάτιος, ὅστις τὸν θρόνον αὐτοῦ ὄφειλεν εἰς τὴν Θεοδώραν, ἠρνήθη. Ἡ ἀρνήσις αὐτοῦ ἐθεωρήθη ὡς συνηνοχὴ μετὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος, τοσούτω μᾶλλον, ὅσῳ οἱ φανατικοὶ

τοῦ Ἰγνατίου ὁπαδοὶ ἐξμεταλλεύθησαν αὐτὴν ἐναντίον τοῦ Βάρδα καὶ τοῦ Μιχαὴλ καὶ προέβησαν μέχρι συνωμοσίας, καθ' ἣν ἐγένετο ἀπόπειρα ἐναντίον τοῦ Βάρδα τῆ συνενοχῆ τῆς Θεοδώρας. Οἱ συνωμοταί, συλληφθέντες, ἀπεκεφαλίσθησαν ἐν τῷ Ἰπποδρόμῳ. Ἡ ἀπόπειρα ἐπανελήφθη ὑπὸ τινος Μοναχοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν ὑπεράσπισιν ἐξ εὐσπλαγγνίας ἴσως ἀνέλαβεν ὁ Ἰγνάτιος. Τοῦτο διήγειρεν ἔτι μᾶλλον ὑπονοίας, ὃ Ἰγνάτιος κατηγορήθη ἐπὶ προδοσίᾳ καὶ ἐξωρίσθη εἰς Τερέβηνθον κατὰ Ἰούλιον τοῦ 857 ὡς αὐτὸς ἐδήλωσεν ἐπὶ Συνόδου.

ΚΕΦ. Β'

Τὸ πρῶτον ζήτημα, ὅπερ ἐξετάζεται ἐν τῷ 2ῳ Κεφαλαίῳ, εἶνε ἂν παρητήθη ὁ Ἰγνάτιος ἢ οὐ, καθόσον δὲν συμφανοῦσιν αἱ πηγαί. Ἐνῶ ὁ βιογράφος τοῦ Ἰγνατίου Νικίτας λέγει, ὅτι δις ἐξεβιάσθη ὑπὸ Ἐπισκόπων ἀποσταλέντων, ἀλλ' ἠρήθη, ἡ Σύνοδος τοῦ 869 ἀναφέρει, ὅτι ἡ παραίτησις τοῦ Πατριάρχου ἐν ἐξορίᾳ, ὡς ἐκβιασθεῖσα, εἶνε ἐστρημένη κύρους. Ὁ βίος «Εὐθυμίου τοῦ Νέου» μνημονεῖει παραίτησιν τοῦ Ἰγνατίου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, μέρος ἐξ ἰδίων καὶ μέρος ὑπὸ πίεσιν, ὡς καὶ ἀποχώρησιν εἰς τὸ μοναστήριον αὐτοῦ. Ὁ Στυλιανὸς ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Πάπαν Στέφανον τὸν V, ὁ Θεόγγωστος καὶ ὁ Ἀναστάσιος σιωπῶσι, καίτοι ἦσαν φίλοι τοῦ Ἰγνατίου, καίτοι εἶχον συμφέρον νὰ δεῖξωσιν, ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Φώτιος ψεύδονται πρὸς τὸν Πάπαν, ὅταν λέγωσιν ὅτι «παρητήθη λόγῳ ἡλικίας καὶ ἀνωμάτων περιστάσεων». Μητροφάνης ὁ Σμύρνης εἰς ἐγγραφον ἀπευθυνόμενον πρὸς Μανουὴλ τὸν Λογοθέτην, Βυζάντιον, ἐπομένως γινώσκοντα τὰ διατρέξαντα, λέγει, ὅτι ὁ Ἰγνάτιος ἐπέισθη καὶ δι' ὑπὸ Ἐπισκόπων, συμφρονούντων αὐτῷ, νὰ ὑποβάλλῃ παραίτησιν, βλέπων κατάστασιν ἐπικίνδυνον δημιουργουμένην εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐν συμπεράσματι: ὁ Ἰγνάτιος δὲν ἐπαύθη αὐθαιρέτως, ἀλλὰ παρητήθη, ἵνα προλάβῃ χείρονας περιπλοκάς. Ἡ παραίτησις ἐδόθη τῇ ἀπαιτήσῃ τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν, ἀλλ' ἀνεγνωρίσθη ὡς κανονικὴ ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντοῦ Ἐπισκόπων, μηδὲ τῶν φίλων αὐτοῦ ἐξαιρουμένων, διότι ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται πῶς οὗτοι συνεβούλευον καὶ τοὺς φίλους αὐτοῦ νὰ προβῶσιν εἰς ἐκλογὴν Πατριάρχου.

Ἡ Κυβέρνησις ἐστράφη πρὸς τὸν Φώτιον, ἀλλ' οἱ Ἐπίσκοποι, Ἰγνατιανοὶ οἱ πλείστοι, ἐζήτησαν, ὅπως ἡ ἐκλογὴ γένηται συνοδικῶς, τιθεμένων τριῶν ὑποψηφίων. Ἡ Σύνοδος πρὸ τῆς ἐκλογῆς, λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Πάπας ἐν τῷ ζήτηματι τοῦ Συρακουσῶν Γρηγορίου δὲν ἀπεφάνθη, προέβη εἰς τὴν κανονικὴν ἀποκατάστασιν αὐτοῦ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, ἄγνωστον ἂν κατόπιν αἰτίας εὐως συγγνώμης, ἵνα ἰκανοποιηθῶσιν οἱ φίλοι τοῦ Ἰγνατίου Ἐπίσκοποι. Ἐφεξῆς, ἡ Σύνοδος ἠσχολήθη εἰς τὴν ἐκλογὴν Πατριάρχου, διὰ τὴν ὁποίαν ἐτέθησαν ὑποψήφιοι ἑκατέρωθεν, τῆς μετριοπαθοῦς μερίδος ὁ Ἀσβεστάς καὶ ἄλλοι τῆς Ἰγνατιανῆς ὁμόφρονες αὐτοῦ. Πρὸς ἀποφυγὴν ὁμως σχίσματος ἀμφότεραι αἱ μερίδες ἀπέβλεψαν ὡς πρὸς ἱκανὸν ὑποψήφιον εἰς ἓνα ἀνάπατον ὑκάλληλον, ὡς ἄλλοτε εἰς τὸν Ταράσιον καὶ τὸν Νικηφόρον. Οὕτω τεθέντος ἑνὸς ὑποψηφίου ἐξ ἑκάστης μερίδος, τρίτος ἐτέθη ὁ Φώτιος, ὃν εἶχον ὑπ' ὄψιν καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Βάρδας. Ἡ ἐκλογὴ ἔπεσεν ἐπὶ τὸν Φώτιον, συμψηφισάντων καὶ τῶν Ἰγνατιανῶν πλὴν 5 μειοψηφισάντων, μεταξὺ τῶν ὁμοίων ὁ Μητροφάνης καὶ ὁ Στυλιανός. Ὁ Φώτιος βεβαίως συνεπάθει πρὸς τοὺς Μετριοπαθεῖς, ἀλλ' ἦτο ἀχρωμάτιστος, ἀκραιφνῆς Ὀρθόδοξος, ἦτο φίλος καὶ πρὸς τὴν Θεοδώραν καὶ πρὸς

τὸν Βάρδα καὶ ὤφειλεν, ὡς εἶδομεν, τὴν θέσιν τοῦ Πρωτοσηκριτοῦ εἰς τὸν Θεόκτιστον, ὅστις ἠὺνῶει τοὺς ἀδιαλλάκτους.

Εἶνε ἀληθές, ὅτι ἡ χειροτονία τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ὑπῆρξεν ἐσπευσμένη, καθόσον ἐντὸς μιᾶς ἐβδομάδος ἐδέχθη καὶ τοὺς 3 βαθμοὺς τῆς Ἱερωσύνης, ἀλλ' ἐν Βυζαντίῳ τοῦτο δὲν ἦτο ἀσύνηθες, ἀφοῦ καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ ὡς ὁ Παῦλος ὁ Γ' (689), ὁ Ταράσιος (784) καὶ ὁ Νικηφόρος (806) ἦσαν ὡσαύτως λαϊκοὶ κατὰ τὴν ἐκλογὴν αὐτῶν. Ἡ ἐπίσπευσις τῆς χειροτονίας αὐτοῦ ἐγένετο ἴσως ἕνεκα τῆς προσεγγίσεως τῶν Χριστουγέννων καὶ διότι ὁ τε Αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Βάρδας ἐπόθουν τὴν ἀποκατάστασιν ἡσυχίας. Μετὰ τῶν 5 διίσταμένων ὁ Φώτιος ὑπέγραψε συμφωνίαν περὶ τοῦ Ἰγνατίου, ὃν ἀνεγνώρισεν ὡς γενόμενον κανονικὸν Πατριάρχην. Περὶ τῆς ἐπελθούσης ἐνότητος ὁ Φώτιος ἐκφράζεται ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν Πατριάρχην Ἀντιοχείας. Ἄλλ' ἡ ἐνότης καὶ ἡ εἰρήνη δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ. Ὅταν ὁ Πατριάρχης διέταξε τοὺς κληρικοὺς νὰ μὴ ἀναμιγνύωνται εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ νὰ μὴ προβαίνωσιν εἰς δηλώσεις ἐχθρικὰς πρὸς τὴν Κυβέρνησιν, οἱ ἀδιάλλακτοὶ κατήγγειλαν τὰ μέτρα ὡς διάρρηξιν τῆς συμφωνίας. Οἱ ἀδιάλλακτοὶ, βλέποντες τὸν πόθον αὐτῶν νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἐξουσίαν ἡ Θεοδώρα ματαιούμενον, ὑπέμνησαν εἰς τὸν Φώτιον τὴν ὑπόσχεσιν αὐτοῦ, ὡς αὐτοὶ ἐξήγουν αὐτὴν, καὶ ἐφρόνουν, ὅτι, ἂν ὁ Φώτιος δὲν ἐτήρει τὴν δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν, ὁ Ἰγνάτιος αὐτομάτως θὰ ἐπανήρχετο ὡς Πατριάρχης. Ἄν ὁ Φώτιος ἐδήλου, ὅτι ὁ Ἰγνάτιος δὲν ἦτο πλέον Πατριάρχης, τοῦτο ἐσήμαινεν, ὅτι ἀφῆρει ἀπὸ τοῦ Ἰγνατίου τὴν ὀφειλομένην Πατριαρχικὴν τιμὴν. Ὅπισθεν τῶν ἀδιαλλάκτων Ἐπισκόπων ἴσταντο οἱ ἀδιάλλακτοὶ λαϊκοί, οἵτινες ἐπεθύμουν νὰ ἐξωθῆσωσι τὰ πράγματα εἰς τὰ ἄκρα καὶ νὰ κηρύξωσι τὴν συμφωνίαν ἄκυρον. Τοῦτο δὲ καὶ ἐπραῖξαν οἱ κατὰ τοῦ Φωτίου Ἐπίσκοποι, συνελθόντες ἐν τῇ Ἁγίᾳ Εἰρήνῃ καὶ προβάντες εἰς ἐπίσημον Δήλωσιν.

Τότε ὁ Φώτιος συνεκάλεσε Σύνοδον ἐν τῷ Ναῶ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐκηρύχθη, ὅτι ὁ Ἰγνάτιος, παραιτηθεὶς τοῦ Πατρ. Θρόνου, ἔπαυσεν ὢν ἐν ἐνεργείᾳ Πατριάρχης καὶ ὅτι οἱ ἀδιάλλακτοὶ σφάλλονται ἀποκαλοῦντες αὐτὸν Πατριάρχην. Προσετέθη ἐν τῇ Συνόδῳ, ὅτι ἐν περιπτώσει, καθ' ἣν ὁ Ἰγνάτιος ἀπεδέχετο τὸν τίτλον, ἤθελε καθαιρεθῆ καὶ ἀποκοπῆ ἀπὸ τῆς κοινωνίας καὶ ἐψηφίσθησαν κανόνες τινές, ἵνα προλάβωσι μελλοντικὰς καταχρήσεις. Ἄλλ' οἱ ἀντιπολιτευόμενοι, ἵνα προλάβωσι τὴν ἐφαρμογὴν τῶν κανόνων τούτων, προέβησαν εἰς βιαιότητα καὶ ἐματαίωσαν τὴν κανονικὴν διευθέτησιν. Αὐτὸς ὁ Μητροφάνης ὁμολογεῖ, ὅτι οἱ Ἰγνατιανοὶ Ἐπίσκοποι μετέσχον τῆς Ἐπαναστάσεως, ἣτις δὲν εἶχε μόνον θρησκευτικόν, ἀλλὰ καὶ πολιτικὸν χαρακτῆρα, πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ καθεστώτος καὶ ἐπαναφορὰν τῆς Θεοδώρας. Ἡ Κυβέρνησις ἕνεκα τούτου ἔλαβε δραστήρια μέτρα, οἱ Ἰγνατιανοὶ Ἐπίσκοποι συνελήφθησαν καὶ ἐφυλακίσθησαν, οὐχὶ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Φωτίου, ὡς κατηγοροῦσαν αὐτὸν ὁ Ἰγνάτιος καὶ οἱ ἀδιάλλακτοὶ, ἀλλὰ τῆς Κυβερνήσεως, ἣτις καὶ διέθετε τὰ πρὸς τοῦτο μέσα. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Βάρδα καταφαίνεται, ὅτι οὗτος ἐξηγέρθη κατὰ τῆς ἀσκηθείσης βίας καὶ ἤλεγξε τὴν θηριωδίαν τῶν καταστειλάντων τὴν Ἐπαναστάσιν, ἀπειλῶν παραίτησιν. Καὶ αὐτὸς ὁ Νικήτας ὁμολογεῖ, ὅτι οἱ λόγοι τῆς ὀξείας ἦσαν πολιτικοί, ὁ ἀνταγωνισμὸς τ. ἔ. μεταξὺ τῶν δύο μερίδων. Εἰς τὴν ὀξείαν αὐτὴν ὑπεύθυνος δὲν ἦτο ὁ Ἰγνάτιος, ὅστις οὐδ' ἐσκέφθη ν' ἀναλάβῃ τὸ Πατριαρχικὸν ἀξίωμα, ἀλλὰ παρεπίσθη ὑπὸ τῶν ἀδιαλλάκτων. Ὁ Βάρδας, ἵνα προλάβῃ τὴν ἐκμετάλλευσιν αὐτοῦ, μετέφερεν

αὐτὸν ἀπὸ τόπου εἰς τόπον καὶ ἐπὶ τέλος ὑπεχρέωσεν αὐτὸν νὰ ὑπογράψῃ δήλωσιν, ὅτι δὲν θεωρεῖ ἑαυτὸν Πατριάρχην, ἀλλ' ὁ Ἰγνάτιος ἠρνήθη. Οὕτως ἡ Σύνοδος, ἣτις εἶχε συνέλθει κατὰ Μάρτιον ἢ Ἀπρίλιον, ἐδέησε νὰ συνέλθῃ καὶ αὐτίς τον Αὐγουστον τοῦ 859 ἐν Βλαχέρναις, καθ' ἣν παρέστη αὐτοπροσώπως καὶ ὁ Ἰγνάτιος. Κατ' αὐτὴν ἐπανελήφθησαν αἱ ληφθεῖσαι ἤδη ἀποφάσεις ἐν τῷ Ναῶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἀλλὰ λόγῳ τοῦ ὀλιγαριθμοῦ τῶν Ἐπισκόπων αὕτη δὲν συναριθμεῖται ἐν τοῖς Καταλόγοις τῶν Συνόδων. Αἱ ἐν ταύτῃ ληφθεῖσαι ἀποφάσεις ἀνεθεωρήθησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῇ μετὰ ταῦτα Συνόδῳ τοῦ 861. Ὁ Ἰγνάτιος δὲν ἀνεθεματίσθη, ἀλλ' ἐκηρύχθη, ὅτι οὐδὲν κέκτηται δικαίωμα ἐπὶ τοῦ θρόνου, εἰς ὃν ἀνεβίβασαν αὐτὸν οἱ ἀδιάλλακτοι. Ὡς πρὸς τὴν ἕκτασιν τῆς διαστάσεως, ὁ Θεόγνωστος ἀναβιβάζει τοὺς διισταμένους εἰς 10 Μητροπολίτας καὶ 15 Ἐπισκόπους, ὁ δὲ Πάπας Νικόλαος ἀναφέρει 6 Μητροπολίτας. Βεβαίως μετὰ τοῦ Ἰγνατίου ἐτάχθησαν καὶ πολλοὶ μοναχοί, ἐν οἷς ὁ Ἡγούμενος τοῦ Στουδίου Νικόλαος, ὅστις καὶ ἐξωρίσθη, ὁ Θεόγνωστος, Ἡγούμενος τῆς Πηγῆς καὶ ἄλλοι. Θὰ ἦτο ὁμως ὑπερβολικὸν νὰ ἰσχυρισθῇ τις, ὅτι πάντες οἱ Μοναχοὶ ἐξηγέρθησαν ἐναντίον τοῦ Φωτίου. Ἡ δυσμένεια τῶν Μοναχῶν κατὰ τοῦ Φωτίου ἐξηγεῖται ἐκ τούτου, ὅτι οἱ 7 πρῶτοι Κανόνες τῆς καλουμένης Πρωτοδευτέρας ἐπίστασσον καταρῆσεις τοῦ Μοναχικοῦ βίου, ὡς οὗτος ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Εἰκονομαχίας, ἡ δὲ αἰστηρὰ αὐτῶν ἐφαρμογὴ ὑπὸ τοῦ Φωτίου προὐκάλει τὴν ἔχθραν τῶν Μοναχῶν κατ' αὐτοῦ. Ἐκτὸς ὁμως τῶν ἀδιαλλάκτων Ἐπισκόπων καὶ μοναχῶν, εἰς τὰς τάξεις αὐτῶν κατετάγησαν καὶ ζηλωταὶ τινες πλούσιοι, οἵτινες δυσαρέστως ἔβλεπον τὰς ἐν τῷ Παλατίῳ καὶ τῷ Πατριαρχεῖῳ μεταβολάς, ἐκλαμβάνοντες αὐτὰς ὡς εἰκονοκλαστικὴν μεταρρύθμισιν. Τὸ ἀληθὲς ὁμως εἶνε, ὅτι ἐνῶ οἱ Μετριοπαθεῖς ἦσαν εἰλικρινεῖς ὀρθόδοξοι καὶ διατεθειμένοι νὰ προλάβωσιν εἰκονοκλαστικὴν ἀναβίωσιν, αἱ προσπάθειαι αὐτῶν ἠδύναντο νὰ παρεξηγηθῶσιν.

ΚΕΦ. Γ'.

Ὁλόκληρον τὸ βον Κεφάλαιον ἀφιεροῦται εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ 861. Εἶνε ἐσφαλμένη ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ εἰκονομαχία κατεβλήθη τελειῶς τῷ 843. Ὁ Αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ ἔγραψεν ἐπιστολήν, καλῶν τὸν Πάπαν Νικόλαον ν' ἀποστείλῃ εἰς Κ/πολιν λεγάτους πρὸς ἐξέτασιν μεταξὺ ἄλλων καὶ τοῦ ζητήματος τῶν εἰκόνων. Ὁ Φώτιος ἐβράδυνέ πως ν' ἀναγγεῖλῃ τὴν ἐκλογὴν αὐτοῦ, διότι ἔδει πρότερον νὰ διευθετηθῇ τὸ ζήτημα τοῦ Ἰγνατίου, ἐν δὲ τῇ εἰρηρικῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν Πάπαν ἐπιστολῇ δὲν λέγει τι περὶ τῆς μελλούσης νὰ συγκληθῇ Συνόδου, διότι κατὰ τὰ ἐν Βυζαντίῳ κρατοῦντα ἢ συγκλησις καὶ ἡ διεύθυνσις Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀνήκον εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Τὰς ἐπιστολάς ταύτας πρὸς τὸν Πάπαν ἐκόμισε πολυάριθμος ἀποστολὴ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Πρωτοσπαθαρίου Ἀρσατερίου, ἣτις ἔφερε καὶ πολλὰ πρὸς τὸν Πάπαν δῶρα, ὡς ἀναφέρει Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκῆριος. Ὁ Πάπας ἐδέχθη μετὰ τιμῶν τὴν ἀποστολήν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Santa Maria Magzore καὶ δὴ καὶ συνελειτούργησε μετὰ τῶν ἄλλων Ἐπισκόπων, πλὴν τῶν δύο Θεοφίλου καὶ Ζαχαρίου, τῶν ὁποίων αἱ μετὰ τοῦ Ἀσβεστᾶ σχέσεις δὲν εἶχον ἔτι ἐξετασθῆ καὶ οὗτοι εὐρίσκοντο ὑπὸ τὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ προκατόχου αὐτοῦ Βενεδίκτου τοῦ III. Ὁ τε Αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Φώτιος ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτῶν ἐμνημόνευον τοῦ ζητήματος τῶν Εἰκόνων, ἀλλ' οὐδὲν περὶ Ἰγνατίου, καθόσον ἀμφοτέροι ἐθεώρουν τὸ ζήτημα τοῦτο διευθετηθὲν διὰ τῆς ἐν Βλαχέρ-

ναις Συνόδου τῷ 859. Ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν Ἱγνατιανῶν μανθάνομεν, ὅτι ἡ ἀποστολὴ δὲν ἐξήτησεν ἀναθεώρησιν τῆς δίκης τοῦ γηραιοῦ Πατριάρχου.

Ὁ Νικόλαος ἀπαντῶν ἐκφράζει ἐκκληξιν, ὅτι ὁ Ἱγνάτιος ἐπαύθη ὑπὸ Συνόδου ἄνευ συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Ῥωμαίου Ποντίφηκος καὶ ἄνευ ἐπαρκῶν μαρτυριῶν, ὅτι ὁ Ἱγνάτιος ἦτο πράγματι ἕνοχος. Ὡς πρὸς τὸν Φώτιον, ὁ Πάπας ἔχων ὑπ' ὄψιν, ὅτι οὗτος κατὰ παραβάσιν τῶν Κανόνων ἐξελέγη Πατριάρχης ἀπὸ λαϊκοῦ, ἀρνεῖται ν' ἀναγνωρίσῃ αὐτόν, μέχρις οὔ οἱ ἀποστελλόμενοι λεγάτοι ὑποβάλλουσιν εἰς αὐτόν Ἐκθέσιν. Εἶτα ἐκθέτει ὁ Πάπας τὴν περὶ τῶν Εἰκόνων διδασκαλίαν καὶ ζητεῖ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Ἱλλυρικοῦ καὶ τῶν πατριμονίων τῆς Καλαβρίας καὶ τῆς Σικελίας καὶ τὸ δικαίωμα νὰ χειροτονῇ τοὺς Ἐπισκόπους τῆς Σικελίας. Ἡ ἐπανεξέτασις ἄρα τῆς δίκης τοῦ Ἱγνατίου ὀφείλεται εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Πάπα.

Τὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου τοῦ 861 κατεστράφησαν ὑπὸ τῆς Ἱγνατιανῆς Συνόδου τοῦ 869-70, ἀλλ' ἔχομεν συντόμους πληροφορίας, παρεχομένας ὑπὸ τῶν Ἱγνατιανῶν, σφίζεται δὲ καὶ ἀπόσπασμα ἀξιόπιστον τῶν πρακτικῶν. Ὁ Αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Φώτιος, θεωροῦντες τὸ ζήτημα τοῦ Ἱγνατίου λελυμένον κατὰ τοὺς νόμους τοῦ Βυζαντίου, δὲν ἦσαν διαθεμιμένοι ν' ἀνακινήσωσιν αὐτὸ ἐκ νέου. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ λεγάτοι τοῦ Πάπα ἐπέμενον, διὰ τοῦτο ἀπεφάσισαν νὰ ἔλθωσιν εἰς συμβιβασμὸν πρὸς τοὺς λεγάτους κατὰ τὰς προκαταρκτικὰς πρὸ τῆς Συνόδου διαπραγματεύσεις, αἵτινες ὑπῆρξαν ἀρκούντως μακρά, ὡς φαίνεται ἐκ τούτου, ὅτι ἡ Σύνοδος συνῆλθεν ὀλίγον πρὸ τοῦ Πάσχα. Ὁ τε Αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Φώτιος συγκατετέθησαν νὰ ἐξετασθῇ πρῶτον τὸ ζήτημα τοῦ Ἱγνατίου, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὄρον, ὅπως οἱ λεγάτοι ἀποφασίσωσιν ἐπὶ τόπου. Τὰ περὶ δωροδοκίας τῶν λεγάτων ὑπὸ τοῦ Φωτίου λεγόμενα εἶνε μῦθοι, καθόσον τὰ δοθέντα εἰς αὐτοὺς δῶρα προήχθησαν ἐκ διπλωματικῆς λεπτότητος. τὰ δὲ ὑπὸ τοῦ Θεογνώστου μνημονευόμενα ἐνδύματα ὡς δῶρα ἦσαν ἀπαραίτητα λόγῳ τοῦ συνεχιζομένου χειμῶνος.

Τὰ γενόμενα ἐν τῇ Συνόδῳ ἐκείνῃ, ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει ὡς ἐξῆς: Προεδρεύοντος τοῦ Αὐτοκράτορος, ὁ Μητροπολίτης Καισαρείας πρῶτος λαβὼν τὸν λόγον εἶπεν, ὅτι καίτοι τὸ ζήτημα τοῦ Ἱγνατίου ἐλύθη ἤδη ὑπὸ Συνόδου, ἐν τούτοις, ὅπως τιμῆσωσι τὸν Πάπαν, δέχονται ὅπως τοῦτο ἐπανεξετασθῇ. Ὁ Ἱγνάτιος φαίνεται, ὅτι προσῆλθεν εἰς τὴν Σύνοδον, περιβεβλημένος τὴν ἐπισκοπικὴν αὐτοῦ ἀμφίεσιν καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ ἐπιδεικτικῶς, ἵνα δώσῃ ἀφορμὴν εἰς τοὺς ἀδιαλλάκτους πρὸς ἐξέγερσιν τοῦ λαοῦ. Ὁ Ἱγνάτιος, χαιρετίσας τοὺς Λεγάτους, ἐζήτησε παρ' αὐτῶν ἀποκατάστασιν εἰς τὸν θρόνον αὐτοῦ. Τὴν πρώτην κατ' αὐτοῦ ἔνστασιν φαίνεται, ὅτι ὑπέβαλον οἱ Λεγάτοι, εἰπόντες, ὅτι οὗτος δὲν ἀπέστειλε τὰς πληροφορίας, ἃς ἐζήτησεν ὁ Βενέδικτος ὁ ΙΙΙ παρ' αὐτοῦ, εἰς ἣν ὁ Ἱγνάτιος ἀπήντησεν εἰπὼν, ὅτι μετὰ 10 ἡμέρας ἐξεθρονίσθη. Ὁ Πρωτοσπαθάριος Ἰωάννης ὑπέβαλε τὴν δευτέραν ἔνστασιν, ἐκθέσας τὸν τρόπον τῆς ἐκλογῆς Πατριάρχου ἐν Βυζαντίῳ καὶ εἰπὼν, ὅτι ὁ Ἱγνάτιος δὲν ἐξελέγη κανονικῶς ἀλλ' ὠνομάσθη Πατριάρχης ὑπὸ τῆς Θεοδώρας. Ἀπαντῶν ὁ Ἱγνάτιος ἀνέφερεν, ὅτι καὶ ὁ προκατόχος αὐτοῦ Ταράσιος ἀνεβιβάσθη εἰς τὸν θρόνον ὑπὸ γυναικός, ἀλλ' ὁ αὐτοκράτωρ, ἀναιρῶν εἶπεν, ὅτι οὗτος δὲν ἀνεβιβάσθη ὑπὸ γυναικός, ἀλλ' ὅτι ἀνῆλθον ἰθυνοῦσης τὰ τοῦ θρόνου γυναικός, ὑπονοῶν διὰ τούτου ὅτι ὁ τε Ταράσιος καὶ ὁ Μεθόδιος ἐξελέγησαν κανονικῶς. Κατὰ τὴν πρώτην αὐτὴν συνεδρίαν ἐδέχθη, ὅτι διετέλει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀδιαλλάκτων καὶ ἀπέφυγε νὰ δηλώσῃ σαφῶς, ὅτι παρητήθη τοῦ θρόνου.

Κατὰ τὴν δευτέραν συνεδρίαν ὁ Ἰγνάτιος ἠρνήθη νὰ παραστῆ, ἰσχυρίζομενος, ὅτι δὲν δέχεται δικαστὰς ἐν συνεννοήσει εὐρισκομένους μετὰ τοῦ Φωτίου, ἀλλ' ὅτι δέχεται νὰ δικασθῆ ὑπὸ τοῦ Πάπα. Οἱ Λεγάτοι, ἀναφερόμενοι εἰς τὴν ἐν Σαρδικῇ Σύνοδον, ἣτις παρέχει τὸ δικαίωμα τοῦ Ἐκκληίου εἰς τὸν Πάπαν, ἐδήλωσαν, ὅτι ἀνανανώνουσι τὴν δίκην ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ Πάπα, ὁ δὲ Ἐπίσκοπος Λαοδικείας, ἐπικροτήσας ἀπὸ μέρους τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας, ἐξέφρασε τὴν λύπην αὐτοῦ, διότι ὁ Ἰγνάτιος ἐκώφευσε καὶ εἰς δευτέραν πρόσκλησιν τῶν Λεγάτων. Οἱ Ἀποκρισάριοι τοῦ Αὐτοκράτορος, λαβόντες τὸν λόγον, προὔτειναν καὶ τρίτην πρόσκλησιν τοῦ Ἰγνατίου καὶ τὴν λήψιν τῶν κανονικῶν κατ' αὐτοῦ μέτρων, ἂν ἐπιμένῃ εἰς τὴν ἰσχυρογνώμοσύνην αὐτοῦ. Ἡ τρίτη κλήσις ἐστάλη μετὰ τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ, ὅστις ἐσχολιάσθη δυσμενῶς ὑπὸ τινῶν Ἐπισκόπων ὡς ἐπιείκεια τῶν Λεγάτων πρὸς τὸν Ἰγνάτιον, ἀλλ' οὗτοι ἀπήντησαν, ὅτι δικάζοντες, ἀκολουθοῦσι τοὺς κανόνας τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας.

Κατὰ τὴν τρίτην μετὰ τὸ Πάσχα συνεδρίαν, ἣτις συνῆλθεν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ αὐτοκράτορος, παρόντος καὶ τοῦ Βάρδα, ἀφοῦ ἐμνημονεύθη ἡ ἀρνησις τοῦ Ἰγνατίου νὰ προσέλθῃ, ὁ Αὐτοκράτωρ διέταξε τὴν βίαιαν αὐτοῦ προσαγωγήν. Ὁ Ἰγνάτιος ἐξηκολούθησεν ἀρνούμενος τὴν ἀρμοδιότητα τῶν λεγάτων καὶ προσθέσας, ὅτι αὐτὸς δὲν ἐξεκάλεσεν οὐδ' ἐκκαλεῖ τὸ ζήτημα εἰς τὴν Ρώμην, ἠρώτησε τοὺς λεγάτους ἂν ἐκόμισαν ἐπιστολὴν τοῦ Πάπα πρὸς αὐτόν, ὡς οὗτοι ἠρνήθησαν. Τότε ὁ Ἰγνάτιος ἠρνήθη ν' ἀναγνωρίσῃ τοὺς λεγάτους, καίτοι ὁ Πρωτοσπαθάριος Ἰωάννης ὑπέμνησεν εἰς αὐτόν, ὅτι ἀντιφάσκει, καθόσον ἀπέστειλεν εἰς Βενέδικτον τὸν ΙΙΙ τὸν μοναχὸν Λάζαρον, ἵνα ἐκδικασθῆ ἢ μετὰ τοῦ Ἀσβεστᾶ διαφορὰ. Εἰς μάτην ὁ Αὐτοκράτωρ, ὁ Βάρδας καὶ οἱ λεγάτοι προσεπάθησαν νὰ μεταπεισῶσιν αὐτόν· ὁ Ἰγνάτιος παρέμεινε ἀμετάπειστος.

Κατὰ τὴν τετάρτην συνεδρίαν, ἣτις ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀποφασιστικὴ, πρῶτον ἐξητάσθη τὸ ζήτημα τοῦ Ἀσβεστᾶ, ὑπὲρ οὗ συνηγόρησεν ὁ Ζαχαρίας, οἱ δὲ λεγάτοι ἠκύρωσαν τὴν κατ' αὐτοῦ ἀπόφασιν τοῦ Ἰγνατίου. Εἶτα ἐξητάσθη, ἂν ὁ Ἰγνάτιος κανονικῶς ἀνῆλθεν εἰς τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον καὶ πρὸς τοῦτο ἐκλήθησαν 72 μάρτυρες, καίτοι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἤρκειτο εἰς 10 μόνους, προκειμένης δίκης Ἐπισκόπων. Μεταξὺ τῶν μαρτύρων κατελέγοντο Πατριτικοὶ καὶ Γερουσιασταί, οἵτινες καὶ ὠρίσθησαν ἀξιῶσει τοῦ Βάρδα ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰγνατίου. Κατόπιν τῶν μαρτυριῶν τούτων οἱ λεγάτοι ἐπεκύρωσαν τὴν ἀπόφασιν τῆς προηγουμένης Συνόδου περὶ παύσεως τοῦ Ἰγνατίου καὶ ὁ ὑποδιάκονος Προκόπιος ἀφῆρσεν ἀπ' αὐτοῦ τὰ πατριαρχικὰ ἐμβλήματα. Ὁ Ἰγνάτιος ἐτέθη ὑπὸ περιορισμόν, καίτοι εἶναι ὑπερβολὴ τὰ λεγόμενα, ὅτι ὑπέφερε πολλὰ ἀπὸ μέρους τῶν δεσμοφυλάκων, ἀλλ' ἐπὶ τέλος ὑπετάγη εἰς τὴν ἀπόφασιν τῆς Συνόδου καὶ ἀπέφυγε νὰ ἐκκαλέσῃ τὸ ζήτημα εἰς τὸν Πάπαν. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Βάρδας ἐπέτρειψε εἰς αὐτὸν νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ Μοναστήριον αὐτοῦ.

Εἶνε ἀληθές, ὅτι οἱ λεγάτοι, μὴ ἄρκεσθέντες εἰς ἀνακρίσεις, ἀλλὰ προβάλλοντας αὐτοὶ εἰς δίκην τοῦ Ἰγνατίου, ὑπερέβησαν τὰς ὁδηγίας τοῦ Πάπα, ὅστις ἐπεφύλαξεν εἰς ἑαυτὸν τὸ δικαίωμα τοῦτο. Ὁ Μιχαὴλ ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν Πάπαν ὁμολογεῖ, ὅτι οἱ λεγάτοι μετὰ πολλῆς δυσχερείας ἐπέισθησαν εἰς τὴν ὑπέρβασιν τῶν ὁδηγιῶν αὐτῶν. Οὔτε κείσιν οὔτε διαφθορὰ ἠνάγκασαν αὐτούς, ἀλλ' αἷτια ἄλλα, τὰ ὁποῖα οὕτως ἐξηγεῖ ὁ συγγραφεὺς. Κατ' αὐτὸν ἢ κατὰ τοῦ Φωτίου μερὶς ἐν Βυζαντίῳ ἦτο ἀσήμαντος, ὡς κανονολό-

γοι δὲ οἱ λεγάτοι ἐγίνωσκον ποίαν σπουδαιότητα εἶχε νὰ δικασθῆ Πατριάρχης ὑπὸ ἀντιπροσώπων τῆς Ρώμης καὶ πόσον τὸ γεγονός τοῦτο ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ Νικολάου τοῦ Α΄. νὰ καθυποτάξῃ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τὴν Ρώμην. Ἐφρόνουν, ὅτι ὁ Πάπας, ὅστις κατέπειξε τὸ περὶ ἀνεξαρτησίας ὄνειρον τῆς ἰσχυροτάτης ἐν τῇ Δύσει Ἐκκλησίας, τῆς Φραγκικῆς, θὰ ἐξετίμα δεόντως τὴν ἐνέργειαν αὐτῶν. Βεβαίως ἐγίνωσκον τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Πάπα νὰ δικάσῃ ὁ ἴδιος, ἀλλὰ πρὸ τῆς ἀπειλῆς τοῦ Αὐτοκράτορος, ἐν ἀρνήσει αὐτῶν, νὰ διαλύσῃ τὴν Σύνοδον καὶ οὕτως ὁ Νικόλαος νὰ στερηθῆ τῆς εὐκαιρίας νὰ δικάσῃ τὸν Ἰγνάτιον, προϋτίμησαν ἀντὶ ἀνακριτῶν ἀπλῶν νὰ γίνωσι δικασταί. Εἰς αὐτούς, λέγει ὁ συγγραφεὺς, ὀφείλεται, ὅτι τὸ πρῶτον ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως πλήρως καὶ ἐλευθέρως ἀνεγνώρισεν εἰς τὸν Ρωμαῖον Ποντίφηκα τὸ δικαίωμα νὰ δικάσῃ ἕνα Πατριάρχην. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου, ἐπιτρέψασα εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Πάπα νὰ δικάσωσι ἕνα Πατριάρχην, ἀνεγνώριζεν εἰς τὴν Ρώμην πλεον τι τοῦ ἐκκλήτου, διότι ὁ Πατριάρχης Ἰγνάτιος δὲν ἐξεκάλεσε τὸ ζήτημα. Τοιοῦτο μέγα κέρδος ἤξιζε παραχωρήσεις τινὰς ἀπὸ μέρους τῶν λεγάτων. Ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Πάπα πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα δὲν ἀνεγνώσθη πλήρως, περιέχουσα καὶ τὴν ἐπιφύλαξιν τοῦ Πάπα. Τοιοῦτό τι ἐγένετο καὶ κατὰ τὴν Ζ΄ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, ὅτε οἱ λεγάτοι, οἵτινες ἀπεστάλησαν, ἵνα ἐξετάσωσιν ἀπλῶς ἂν ὑπῆρχεν ἀνάγκη συγκλήσεως Συνόδου καὶ τὰ κατὰ τὴν διαδικασίαν αὐτῆς, ὑπερέβησαν τὰς ὁδηγίας αὐτῶν καὶ παρεκάθησαν εἰς τὴν Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, τὴν ὁποίαν συνεκάλεσεν ἡ Εἰρήνη. Καὶ τότε αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Πάπα διεπλάσθησαν οὕτως ὥστε ν' ἀνταποκρίνωνται εἰς τὰς περιστάσεις, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ πάθωσι τι οἱ Λεγάτοι. Καὶ ἐδῶ προὔκειτο, ἐπιλέγει, περὶ ὑπαγωγῆς τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὸν Πάπαν!!!

᾿Ωστε «ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα»! καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν!

ΚΕΦ. Δ΄.

Ἐν τῷ δ' κεφαλαίῳ ἐκτίθεται ἡ στάσις τοῦ Νικολάου μετὰ τὴν ἐπάνοδον τῶν Λεγάτων εἰς Ρώμην. Οὗτοι ἐξέθησαν βεβαίως τὴν ὑπερβασίαν, ἀλλὰ καὶ τὸ κέρδος, τὸ ὁποῖον προσεπόρισεν ἡ ὑποταγὴ τοῦ ἰσχυροτάτου τῶν Πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς ὑπὸ τὴν Ρώμην. Εἰκάζεται, ὅτι ὁ Νικόλαος ἐνέκρινε τὴν πολιτείαν αὐτῶν, διότι τὸν μὲν Radoald ἀπέστειλεν ἔξαρχον παρὰ τῇ Φραγκικῇ Αὐλῇ, τὸν δὲ Ζαχαρίαν ἐκράτησεν ἐν τῇ Ποντιφικῇ Αὐλῇ. Ἄλλ' οἱ Λεγάτοι οὐδὲν ἔφερον ἀποτελεσματὸν περὶ Καραβρίας, Σικελίας καὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ, τὰ ὁποῖα οὐδὲ συνεζητήθησαν ἐν τῇ Συνόδῳ. Ὁ Πάπας ἐν τούτοις εἶχεν ἐν ὄπλῳ εἰς χεῖρας αὐτοῦ, ὅτι κατεδικάσθη μὲν ὑπ' αὐτῶν ὁ Ἰγνάτιος, ἀλλὰ δὲν ἀνεγνώρισθη καὶ ὁ Φώτιος, ὅστις, ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν Πάπαν, μέγα ἐδείκνυσεν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἀναγνώρισιν αὐτοῦ. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου ὁ Πάπας συνήγαγεν, ὅτι οὗτος συγκατετίθετο εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἀλλ' ἀντίστατο ὁ Αὐτοκράτωρ. Μετὰ τὴν ἀφίξιν τῶν Λεγάτων ἔφθασεν εἰς Ρώμην ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Αὐτοκράτορος Λέων, κομίζων τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου καὶ ἐπιστολὴν τοῦ Αὐτοκράτορος, ἀλλ' ὁ Πάπας δὲν ἐπέισεν αὐτὸν νὰ ἀποδεχθῆ, ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποχωρήσῃ ὁ Αὐτοκράτωρ. Ὁ Πάπας ἐπεθύμει τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ καὶ διότι ἐν αὐτῷ περιλαμβάνετο καὶ ἐν ἔθνος νέον, τὸ Βουλγαρικόν, ἐθνικὸν μὲν ἀκόμη, ἀλλὰ δυνάμενον νὰ ἐκ-

χριστιανισθῆ. Ἀποκτῶν τὸ Ἰλλυρικὸν ὁ Πάπας, ἐκέρδιζε δύο τινά· πρῶτον διὰ τῶν Βουλγάρων, ἂν ἐδέχοντο τὸν Χριστιανισμὸν ἐκ Ρώμης, θὰ ἀπέκτα ἐμμέσως ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔπειτα θὰ περιώριζε τὴν ἐπέκτασιν τῆς Ἱεραποστολῆς τοῦ Φραγκικοῦ Κράτους, ἥτις ἐξετείνετο ἤδη εἰς τὴν Κροατίαν, τὴν Ἀρνονίαν, τὴν Βοημίαν, τὴν Μοραβίαν καὶ τὴν Βουλγαρίαν. Ἄλλ' εἰς τὴν ἰασην τοῦ Λέοντος ὁ Πάπας διέκρινεν, ὅτι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἐθεώρουν ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου νὰ μὴ ἀφήσωσιν εἰς οἰανδῆποτε πολιτικὴν ἢ ἐκπολιτιστικὴν δύναμιν νὰ φθάσῃ εἰς τὰ πρόθυρα τοῦ κράτους αὐτῶν. Παρὰ ταῦτα ὁ Νικόλαος ἀπεφάσισε νὰ δοκιμάσῃ, καὶ διὰ τοῦτο διὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀπεσταλμένου ἐπεμψεν ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα καὶ τὸν Φώτιον, ἀρνούμενος, ν' ἀναγνωρίσῃ τὰ γενόμενα ἐν Βυζαντίῳ καὶ ἐξαιρῶν «τὸ Πρωτεῖον τῆς Ρώμης», τὸ ὁποῖον ὑποχρεοῖ αὐτὸν νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν τήρησιν τῶν κανονικῶν διατάξεων «καθ' ὅλην τὴν Ἐκκλησίαν». Ἀποκρούει ἐπομένως τὴν ἀπὸ λαϊκοῦ χειροτονίαν τοῦ Φωτίου καὶ προσθέτει, ὅτι οἱ Λεγάτοι οὐδὲν εἶχον δικαίωμα νὰ ὑπερβῶσι τὴν ἐντολὴν αὐτοῦ. Ἐνῶ δὲ μεταχειρίζεται ἥπιον τόνον ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα, ἐν τῇ πρὸς τὸν Φώτιον ἀποβαίνει τραγύτερος, ἐκφράζων ἀμφιβολίας εἰς τὰ λεγόμενα ὑπ' αὐτοῦ, ὅτι ἐδίσταζε νὰ δεχθῆ τὸ Πατριαρχικὸν ἀξίωμα, καὶ ἀρνούμενος ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν καταδικὴν τοῦ Ἰγνατίου καὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Φωτίου ὡς κανονικὴν. Ἴνα δὲ δώσῃ μείζονα ἔμφρασιν εἰς τὴν στάσιν αὐτοῦ, ἀνεκοίνωσεν αὐτὴν καὶ εἰς τοὺς Πατριάρχας Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, παρὰ τῶν ὁποίων ἀγνοοῦμεν ἂν ἔτυχεν ἀπαντήσεως.

Ἄλλ' ἐνῶ εἰς τὰς ἐπιστολὰς αὐτὰς εἰσήγησαν ὁ τε Αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Φώτιος, κατέφθασαν εἰς Ρώμην Ἰγνατιανοὶ ταραξίαι, τῶν ὁποίων προεξῆρχεν ὁ Θεόγνωστος, Ἡγούμενος, οἵτινες ἐπειρῶντο νὰ παρασύρῳσι τὸν Πάπαν πρὸς τὸ μέρος αὐτῶν. Καίτοι οὐδεὶς αὐτῶν ἔφερε συστατικὰς ἐπιστολὰς παρὰ τοῦ Πατριάρχου, ὁ Νικόλαος παρέσχεν εὐήκοον οὐς εἰς τὴν γενομένην ὑπ' αὐτῶν ἔκθεσιν τῆς ἐν Κ)πόλει καταστάσεως. Ὁ Θεόγνωστος, ὅστις ἔφθασεν εἰς Ρώμην τὴν ἀνοίξιν τοῦ 863, ὥμίλει ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Ἰγνατίου, καίτοι οὗτος δὲν ἐξέκάλεσε τὸ ζήτημα, οὐδ' ἔδωκεν εἰς τινα ἐντολὴν νὰ ὀμιλῇ ἐξ ὀνόματος αὐτοῦ. Κατόπιν τούτων ὁ Νικόλαος συνεκάλεσεν ἐν Ρώμῃ σύνοδον πιθανῶς κατ' Αὐγουστον τοῦ 863. Τὰ ἐν τῇ Συνόδῳ ἐκείνῃ γενόμενα μανθάνομεν ἐκ τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὁποίαν ὁ Νικόλαος τὴν 1ην Νοεμβρίου 866 ἀπέστειλε πρὸς τοὺς Πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς. Ἀφοῦ ἀνεγνώσθησαν τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τοῦ 861 μετὰ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Φωτίου καὶ ἐξητάσθη ἡ διαγωγὴ τῶν Λεγάτων, ὁ Ζαχαρίας, ὁμολογῆσας, ὅτι συνεικονώνησε τῷ Φωτίῳ, καθηρέθη. Εἶτα ἡ Σύνοδος προσέβη εἰς τὴν ἐκδοσιν 6 Κανόνων. Διὰ τοῦ α' ὁ Φώτιος ὡς χειροτονηθεὶς ὑπὸ Ἐπισκόπου, διατελοῦντος ὑπὸ ἀπαγόρευσιν τῆς Ρώμης ἕνεκα τῶν κατὰ τοῦ Ἰγνατίου ἐνεργειῶν αὐτοῦ, καθαιρεῖται. Ὁ β' κανὼν κηρύττει καθηρημένον καὶ ἀκοινωνητὸν τὸν Συρακουσῶν Γρηγόριον. Ὁ γ' κηρύττει καθηρημένους ἀπὸ τῶν ἀξιωματῶν αὐτῶν τοὺς ὑπὸ τοῦ Φωτίου χειροτονηθέντας. Ὁ δ' ἀποκαθιστᾷ τὸν Ἰγνατίον εἰς τὸ Πατριαρχικὸν αὐτοῦ ἀξίωμα. Ὁ ε' ἀποκαθιστᾷ εἰς τὰς θέσεις αὐτῶν ὄλους τοὺς ἐπισκόπους, οἵτινες ἔπαθον διὰ τὴν πρὸς τὸν Ἰγνατίον ἀφοσίωσιν αὐτῶν καὶ ὁ ς' καταδικάζει Ἰωάννην τὸν Γραμματικὸν ὡς εἰκονομάχον. Ἡ στάσις αὐτῆ τοῦ Νικολάου ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἐπιρροῆς ἐπ' αὐτοῦ τοῦ Θεογνώ-

στου, διότι ἐν τῇ μνημονευθείσῃ ἐπιστολῇ αὐτοῦ ἀναφέρει, ὅτι ἔμαθε ταῦτα παρ' ἀνθρώπων ἀφιχθέντων ἐκ Κ]πόλεως.

Βαθυτέρα ἐξέτασις τῶν ἐν λόγῳ ἀποφάσεων δεικνύει κατὰ τὸν συγγραφέα, ὅτι ὁ Νικόλαος ἐπηρεάσθη ἐν πολλοῖς ὑπὸ τοῦ Θεογνώστου ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ Ἀσβεστᾶ, ὅστις ἠθωώθη ὑπὸ τῶν Λεγάτων ἕνεκα τῶν φιλικῶν αὐτοῦ πρὸς τὸν Φώτιον σχέσεων. Μέχρι τῆς Συνόδου ὁ Νικόλαος ὡσαύτως οὐδὲν ἐγίνωσκεν, ὅτι ὁ Φώτιος παρέβη δοθεῖσαν πρὸς τοὺς Ἰγνατιανούς ὑπόσχεσιν καὶ διὰ τοῦτο τὸ πρῶτον μεταχειρίζεται πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ Φωτίου ἐπίθετα συνήθη παρὰ τοῖς Ἰγνατιανοῖς, τῷ Νικῆτῃ καὶ τῇ Ἀντιφωτιανῇ Συλλογῇ. Διὰ τὸ ὅμως ὁ Νικόλαος ἔδωκε πίστιν εἰς τὸν Θεογνώστον, ἐνῶ εἶχε πρὸ αὐτοῦ τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τοῦ 861, τὰ ἀρχεῖα τῶν προκατόχων αὐτοῦ Λέοντος καὶ Βενεδίκτου καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Φωτίου; Τὴν στάσιν αὐτοῦ ἐξηγοῦμεν, ἂν δὲν λησμονῶμεν τὴν ὄλην ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν δὲν ἐβράδυνον νὰ διαγνώσῃ καὶ νὰ ἐκμεταλευθῶσιν οἱ ἐν Ρώμῃ Ἰγνατιανοί. Ὁ Θεογνώστος κατώρθωσε νὰ πείσῃ τὸν Νικόλαον, ὅτι ὁ Ἰγνάτιος καὶ οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ εἶνε τελείως ἀφωσιωμένοι εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν ἔδραν, καὶ νὰ συγκινήσῃ αὐτὸν περιγράφων ὅσα ὑπέστησαν ὁ Ἰγνάτιος καὶ οὗτοι ἀπὸ μέρους τοῦ Αὐτοκράτορος. Εἰς ταῦτα προσθετέον καὶ ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ ἠγορήθη τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ ὅτι ὁ Θεογνώστος παρέστησε τὴν ἐν Βυζαντίῳ κατάστασιν εὐνοϊκὴν εἰς τὰς βλέψεις τοῦ Πάπα, διαβεβαιώσας, ὅτι πολυάριθμοι Ἐπίσκοποι καὶ Μοχαχοὶ ἀντίστησαν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Φωτίου καὶ ἐκκλινον πρὸς τὴν Ρώμην. Σφίζεται ἐπιστολὴ τοῦ Πάπα Ἰωάννου τοῦ VIII (875) πρὸς τὸν Βόριδα—Μιχαήλ, δι' ἧς οὗτος προτρέπει αὐτὸν ν' ἀπορρίψῃ τὴν ὑπὸ τοῦ Κων]πόλεως ὑποταγὴν καὶ προσθέτει περὶ τοῦ Ἰγνατίου, ὅτι οὗτος ἠθωώθη ὑπὸ τῶν προκατόχων αὐτοῦ ἐπὶ τῇ ὑποσχέσει, ὅτι θ' ἀναγνώρισῃ τὰ δικαιώματα τῆς Ρώμης ἐπὶ τῆς Βουλγαρίας, ἄλλως διατελεῖ ὑπὸ τὴν προτέραν καταδικήν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ὑπόσχεσις αὕτη ἐδόθη ὑπὸ τοῦ Θεογνώστου, ὅστις διὰ τῶν διαβολῶν αὐτοῦ ἐνίσχυσε τὴν αὐστηρὰν στάσιν τοῦ Νικολάου, ἥδη ἐξωργισμένου διὰ τὴν ἄρνησιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ.

Ἄλλ' ἐν Βυζαντίῳ τὰ πράγματα δὲν ἔβαινον κατ' εὐχὴν διὰ τὸν Πάπαν, καθόσον οἱ μὲν ἀντίπαλοι τοῦ Φωτίου Ἰγνατιανοὶ παρέλυον, τὸ δὲ γόητρον καὶ ἡ δύναμις τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Βάρδα ἠΰξανον. Τῷ 860 ἐκ Βυζαντίου ἐξεχριστιανίσθησαν οἱ Χάζαροι καὶ τῷ 862—3 οἱ Μοραβοί, καθ' ὃν χρόνον ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Αὐτοκράτορος Λέων καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴ τοῦ Πάπα ἀπεκάλυψαν τι οὗτος ἐτέκταινε κατὰ τῆς Βουλγαρίας. Τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ὁ Πάπας ὑπέγραφε τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν Ρώμῃ Συνόδου, εἰς τὸ Βυζάντιον ἔφθασαν ἀπεσταλμένοι τοῦ Μοραβοῦ Πρίγκηπος Ρατισλάβου, ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Μεθόδιος μοραβίαν τὰ διαπιστευτήρια αὐτῶν παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Μοράβου. Καὶ ὅταν ὁ Πάπας, τῷ 864, ἠΰχετο ὑπὲρ νίκης τοῦ Γερμανοῦ Βασιλέως Λουδοβίκου ἐναντίον τοῦ Ρατισλάβου, τὸ ἔαρ τοῦ αὐτοῦ ἔτους οἱ Βυζαντινοὶ ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν Μοραβῶν συμμάχων αὐτῶν εἰσέβαλον εἰς τὴν Βουλγαρίαν, ὁ Βόρις ἐσυνθηκολόγησε, ἀπέρριψε τὴν συμμαχίαν μετὰ τῶν Φράγκων καὶ ἐβαπτίσθη. Εἶνε ἄγνωστον τότε ὁ Πάπας ἔμαθε τὴν διάφρευσιν τῶν ἐλπίδων αὐτοῦ περὶ Ἰλλυρικοῦ καὶ Βουλγαρίας. Ἐκ δευτέρας ἐπιστολῆς τοῦ Πάπα, ἀπαντήσεως πρὸς τοιαύτην τοῦ Μιχαήλ, ὅστις δὲν εἶχε λάβει τὴν πρώτην, μανθά-

νομεν, ὅτι δὲν ἐθεώρει τὴν ὑπόθεσιν Φωτίου λήξασαν καὶ μετὰ τὴν Ρωμαϊκὴν Σύνοδον καὶ ἀνέμενον ἀπάντησιν. Ἡ ἀπάντησις αὕτη ἔφθασεν εἰς Ρώμην τὸ φθινόπωρον τοῦ 865, ἀλλ' ἀπωλέσθη. Ὅποιον ἦτο τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, ἀνασυγκροτοῦμεν ἐκ τῆς δευτέρας ταύτης ἐπιστολῆς τοῦ Πάπα πρὸς τὸν Μιχαήλ.

Ὁ Μιχαήλ ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ ἐλέγχει τὸν Πάπαν, ὅτι δὲν ἐξετίμησε τὴν ὑποχώρησιν τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας, ἣτις ἐπέτρωψεν εἰς τοὺς Λεγάτους νὰ δικάσωσι καὶ ἀπορρίπτει τὴν ἀπαίτησιν αὐτοῦ περὶ ἀναθεωρήσεως τῆς δίκης τοῦ Ἰγνατίου. Δὲν ἐζήτησε, λέγει, ν' ἀποσταλῶσι Λεγάτοι, διότι ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἀκραιφνῶς ἐσωτερικὴ διηυθετήθη ὑπὸ τῆς τοπικῆς Συνόδου τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον δὲν προῦκειτο περὶ δογματικοῦ, ἀλλὰ μόνον περὶ διοικητικοῦ ζητήματος. Ἐν ἐξήτησε Λεγάτους, ἔπραξε τοῦτο, ἵνα καταδικασθῇ ἡ Εἰκονομαχία, ἣτις διεδίδετο καὶ ἐν τῇ Ἀύσει, καίτοι καὶ διὰ τὴν Εἰκονομαχίαν δὲν ἦτο ἀνάγκη λεγάτων, καταδικασθεῖσαν ὑπὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου. Ἀνέφερον, ὅτι γινώσκει τοὺς ῥαδιοργήσαντας παρ' αὐτῷ Θεόγνωστον καὶ λοιπούς, οὓς παρακαλεῖ τὸν Πάπαν ν' ἀποστείλῃ εἰς Κηπολιν, ἀπειλῶν, ἐν ἀρνήσει, νὰ μεταχειρισθῇ τὰ ἐν ταῖς χερσὶ αὐτοῦ μέσα, ἵνα ἐξαναγκάσῃ αὐτόν. Ἐν τέλει ὁ Αὐτοκράτωρ ἀποκαλεῖ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν βάρβαρον καὶ σκυθικὴν, φέρων οὕτω πρώτην φορὰν τὸν ἑλληνικὸν ἐθνικισμὸν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν λατινικὸν ἢ ρωμαϊκόν. Δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Φώτιος ἔγραψε τὴν ἐπιστολὴν αὐτήν, διότι τὸ Βυζάντιον δὲν ἔστρεφετο δεξιῶν ὑπαλλήλων καὶ Γραμματέων.

Ὅταν ἔφθασεν ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Αὐτοκράτορος, ὁ Πάπας ἠσθένει καὶ διὰ τοῦτο τὴν ἀπάντησιν εἰς αὐτὴν συνέταξε καὶ ἀπέστειλεν εἰς Ὅστιαν ὁ Ἀρχικαγκελλάριος αὐτοῦ Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκῆριος, τοῦ Πάπα δόντος τὰς γενικὰς γραμμάς. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Νικολάου ἀποτελεῖ ἐν τῶν σπουδαιοτάτων μνημείων ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ Παπισμοῦ καὶ ἐχρησιμοποιήθη διὰ τοῦτο μεγάλως ὑπὸ τῶν Δυτικῶν Κανονολόγων τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὁ Νικόλαος κατ' αὐτοὺς δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ δημιουργὸς τοῦ Πρωτείου τοῦ Πάπα, ἐνῶ τοιοῦτος εἶνε Γελάσιος ὁ Ι' ἢ μᾶλλον ὁ Λέων, τοῦ ὁποίου ἐκεῖνος ἠσπασθη τὰς θεωρίας. Κατὰ τὸν συγγραφέα ἡ ἐπίδρασις τῶν Ψευδοϊσιδωρείων Διατάξεων ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν ἰδεῶν τοῦ Νικολάου ὑπερβάλλεται, καίτοι ἡ Συλλογὴ ἦτο γνωστὴ ἐν Ρώμῃ ἀπὸ τοῦ Πάπα Λέοντος τοῦ IV καὶ Βενεδίκτου τοῦ III. Ὁ συγγραφεὺς δὲν προτίθεται ν' ἀναλύσῃ ὅλην τὴν περὶ Πρωτείου θεωρίαν τοῦ Νικολάου, ἀλλὰ μόνον τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ἅτινα σχετίζονται πρὸς τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν αὐτῆς ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ Βυζάντιον.

Ἰδοὺ τὶ λέγει ὁ Νικόλαος ἐν τῷ α'. μέρει τῆς ἐπιστολῆς αὐτοῦ. Ἀπορρίπτων τὴν καταδικὴν τοῦ Ἰγνατίου, ἰσχυρίζεται, ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ, γράψας ὕβριστικῶς, δὲν σέβεται τὰ προνόμια τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἰγνάτιος κατεδικάσθη ἄνευ συγκαταθέσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐδρας, ὅπερ εἶνε ἄνευ προηγουμένου, εἶνε δὲ ἀνόητον νὰ ἰσχυρίζεται τις, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν Πατέρων τῆς Συνόδου τῷ 861 ἦτο ἴσος πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν συνελθόντων ἐν Νικαίᾳ. Ὁ Αὐτοκράτωρ δὲν δικαιούται νὰ συγκαλῇ Συνόδους καὶ Πατριάρχης δὲν εἶνε δυνατόν νὰ δικάζηται ὑπὸ ὑποδεστέρων καὶ δὴ σχισματικῶν καὶ λαϊκῶν, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τοῦ Πάπα, ἄνευ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ ὁποίου οὐδεμία σύνοδος ἔχει κύρος. Ἐν τῷ β'. μέρει ὁ Πάπας καθορίζει σαφῶς τὰ παραδεδομένα ἀναλλοίωτα δίκαια, τὰ ὁποῖα ἐδόθησαν εἰς τὴν ἔδραν τῆς Ρώμης ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ διὰ τοῦ ἀγίου Πέτρου. Μόνη ἡ Ρώμη δύνα-

ται νὰ καυχηθῆ, ὅτι εἶδε ζῶντας καὶ θνήσκοντας ἐν αὐτῇ τοὺς ἰδρυτὰς τῆς δόξης αὐτῆς, τοὺς Ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον καὶ μετ' αὐτῶν ἢ Ἀλεξάνδρεια κ. λ. π., ἐνῶ ἢ Κ/πολις εἰσήγαγε λείψανά τινά τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου, τοῦ Λουκᾶ καὶ τοῦ Τιμοθέου τῷ 356, ἵνα δείξῃ ὅτι κέκτηται ἀποστολικὴν τὴν ἀρχήν. Τὰ προνόμια αὐτὰ παρέχουσιν ὑπεροχὴν καὶ ἔξουσίαν εἰς τὸν Πάπαν *super omniam terram, id est super omniam Ecclesiam* καὶ ἐπομένως καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἐποπτείας ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας Κ/πόλεως καὶ ἐντεῦθεν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ διὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰγνατίου. Ἀρνεῖται ν' ἀποστείλῃ τὸν Θεόγνωστον καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ λέγοντας τὴν ἀλήθειαν εἰς Κ/πολιν, διότι μόνος ὁ Πάπας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ καλῆ εἰς Ρώμην πάντα οἰονόητοτε κληρικόν. Ἐν τέλει ὁ Πάπας δέχεται ν' ἀναθεωρήσῃ τὴν ὑπόθεσιν Ἰγνατίου—Φωτίου, ἀλλὰ μόνον ἐν Ρώμῃ, ὅπου δέον νὰ ἀποστείλωσι τοὺς ἀντιπροσώπους αὐτῶν, ὡς καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ τοὺς ἑαυτοῦ. Ἀπόφασις τῆς Ἁγίας Ἐδρας μόνον ὑπ' αὐτῆς δυνατὸν ν' ἀνααιρεθῆ, ἀλλὰ δὲν δύναται ν' ἀναθεωρήσῃ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Ἀσβεστά. Παρ' ὅλην τὴν ὡς ἄνω κομπορημοσύνην, ἢ περὶ ἀναθεωρήσεως πρώταις δεικνύει διάθεσιν πρὸς συμβιβασμὸν τινά, ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ θυσιάσῃ ὁ Ἀσβεστάς. Ἡ συγκατάβασις αὐτῇ δὲν ὀφείλεται εἰς ἐλπίδας τοῦ Πάπα περὶ ἀνακτήσεως τῆς Βουλγαρίας, διότι οὗτος μετὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ Ἰλλυρικοῦ διεκίβευε νὰ ὑποστῆ μείζονα ἀπώλειαν ἐκείνου, τὸ ὅποιον ἐκέρδησαν οἱ λεγάτοι, τὴν ἀναγνώριαν τοῦ Παπικοῦ Πρωτείου ὑπὸ τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας. Τὸν φόβον τοῦτον τοῦ Νικολάου διακρίνει τις εἰς τὰ κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἐπιθετα, εἰς τὴν ἀναζήτησιν ἐπιχειρημάτων διὰ τὴν ὑποστήριξιν τῶν ἀναλλοιωτῶν δικαίων τοῦ Παπισμοῦ ἐφ' ὅλης τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν δικαιολογίαν τῆς προσηγηθείσης ἀρνήσεως αὐτοῦ ν' ἀναγνωρίσῃ ἄνευ περαιτέρου θοροῦβου. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη δὲν εἶνε ἀπειλὴ περὶ πλήρους διαρρηξέως, ἀλλὰ μᾶλλον βῆμα πρὸς πρακτικὴν διευθέτησιν τῆς ὅλης ἑριδος.

Ἐν τῷ μεταξύ τὰ πράγματα ἐν Βυζαντίῳ μετεβλήθησαν χάρις εἰς τὴν στάσιν τοῦ Βόριδος, ὅστις βαπτισθεὶς ὑπὸ τοῦ Φωτίου καὶ γνωρίσας τὴν μεγαλοπρέπειαν τῆς Πατριαρχικῆς Αὐλῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐζήτησε καὶ αὐτὸς ν' ἀποκτήσῃ Πατριαρχίαν. Ἐπειδὴ δὲ ἠρνήθη τοῦτο ὁ Φώτιος, ὁ Βόρις ἐστράφη τότε πρὸς τοὺς Φράγκους Ἱεραποστόλους, οἵτινες ἐνήργουν ἐν Βουλγαρίᾳ κατὰ τοῦ Βυζαντίου, καὶ ἀπέστειλε τῷ 866 πρεσβείαν εἰς Ρώμην μετὰ δώρων καὶ ἔγραψε πρὸς τὸν Νικόλαον, ζητῶν ἀπάντησιν εἰς διάφορα ἐρωτήματα. Ὁ Νικόλαος, ἐνθουσιασθεὶς διὰ τὴν ἀνέλπιστον τροπὴν, ἀπέφυγε τὴν χρησιμοποίησιν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Φραγκικοῦ Κράτους, ἀπέστειλε δύο Ἐπισκόπους καὶ Ἱεραποστόλους χάριν τῆς κατηχέσεως τοῦ λαοῦ καὶ ἔγραψε πρὸς τὸν Βόριδα, ἀπαντῶν εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτοῦ. Τὸ ἐνδιαφέρον ἡμᾶς σημεῖον τῆς ἐπιστολῆς εἶνε, τίνα μέτρα ἔλαβεν ὁ Νικόλαος, ἵνα ἀπαλλάξῃ τὴν Βουλγαρίαν τῆς ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου ἐπιρροῆς. Τονίζει τὴν ὑπεροχὴν τῆς Ρώμης ὡς πρώτης Ἐδρας ἀπέναντι τῆς τετάρτης θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχει ἢ Κωνσταντινούπολις, καταδικάζει πλεῖστα ἔθιμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀντὶ τοῦ Κώδικος τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀποστέλλει εἰς Βουλγαρίαν τὴν συλλογὴν νόμων τῶν Αομβαρδῶν. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πάπα ἐγένετο ἐνθουσιωδῶς δεκτὴ ὑπὸ τοῦ Βόριδος καὶ δι' ἄλλους λόγους καὶ διότι ὁ Πατριαρχὴς Κωνσταντινουπόλεως ἐφαίνετο κατώτερος καὶ τῶν Πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας. Καίτοι δὲ ἢ περὶ καταργήσεως τῆς πολυγαμίας ἀπάντησις τοῦ Νικολάου δὲν ἤρρεσεν εἰς τοὺς Βουλγάρους, δὲν ἐξέλιπε πᾶσα

ἐλλίπς αἰσίας λύσεως, χάρις εἰς τὴν δεξιότητα τῶν Ἱεραποστόλων. Οἱ λεγᾶτοι κατώρθωσαν νὰ πείσωσι τὸν Βόριδα, ὅπως δοκισθῆ πίστιν εἰς τὸν διάδοχον τοῦ ἀποστόλου Πέτρου καὶ ἀπομακρύνῃ τοὺς ἱεραποστόλους τῶν Φραγκῶν, τοὺς ὁποίους εἶχεν ἀποστείλει Λουδοβίκος δ' ΙΙ, ἐπιθυμῶν νὰ θέσῃ τὴν Βουλγαρίαν ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ Φραγκικοῦ Κράτους.

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Αὐτοκράτορος εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Νικολάου δὲν εἶχε φθάσει ἔτι, ὅτε ὁ Νικόλαος ἀπεφάσισεν ἑμοῦ μετὰ τῶν εἰς τὸν Βόριν πρέσβειων ν' ἀποστείλῃ καὶ τρεῖς ἄλλους ὑπὸ τὸ Δουᾶτον διὰ Βουλγαρίας εἰς τὸ Βυζάντιον. Οἱ Λεγάτοι οὗτοι, οἵτινες ἔφερον ἐπιστολάς πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα, τὸν Φώτιον, τὸν Βάρδαν καὶ ἄλλους, ἀνεχώρησαν τὴν ἄνοιξιν τοῦ 867 ἐκ Βουλγαρίας διὰ Βυζάντιον. Ἡ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα ἐπιστολὴ τοῦ Πάπα εἶχε μὲν ἡπιώτερον χαρακτῆρα, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ περιεχόμενον, ὡς καὶ ἡ τοῦ 865, καὶ ἠπειλεῖ, ὅτι ἐν ἀρνήσει θὰ συγκαλέσῃ Δυτικὴν Σύνοδον καὶ θὰ καταδικάσῃ τὴν ἐπιστολὴν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀποστείλει πρὸς αὐτὸν ὁ Αὐτοκράτωρ. Παρὰ ταῦτα ἡ ἐπιστολὴ παρεῖχεν ἔδαφος πρὸς συμβιβασμόν, καίτοι αἱ ἐπιστολαὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἐδείκνυον τὸν ἐνδόμυχον πόθον τοῦ Πάπα διὰ τὴν πτώσιν τοῦ Φωτίου. Οἱ λεγᾶτοι μετὰ τινα ἐμπόδια ἔφθασαν εἰς τὰ σύνορα. Ἄλλ' οἱ ἐν Βυζαντίῳ ἔμαθον τὰ διατρέχοντα ἐν Βουλγαρίᾳ, εἶχον ὅμως τὰς χεῖρας δεδεμένας, διότι ὑπῆρχεν ἡ ἐκστρατεία τῆς Κρήτης καὶ τὴν 21ην Ἀπριλίου ὁ Βάρδας ἐδολοφονήθη ὑπὸ τοῦ Βασιλείου. Ἐν ἐλλείψει πολιτικῆς ἢ στρατιωτικῆς δυνατῆς ἐνεργείας παρέμεινεν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ. Οἱ Ἱεραπόστολοι ἐν Βουλγαρίᾳ εἰσήγον ὑπόπτους διδασκαλίας, ὡς τὸ ἐσθίειν γάλα καὶ τυρὸν ἐν Μ. Τεσσαρακοστῇ. Μανιχαῖζοντες ἀπηγόρευον τὸν γάμον εἰς τοὺς Ἰερεῖς, ἀνέχριον ὑπὸ Ἐπισκόπων τοὺς ἀπαξ χρισθέντας διὰ μύρου ὑπὸ Ἱερέων καὶ, ὅπερ χεῖρον πάντων, ἐδίδασκον, ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκπορεύεται «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Ταῦτα καὶ ἰδία τὸ τελευταῖον ἦτο αἵρεσις καὶ Σύνοδος, συγκαληθεῖσα ἀμέσως ἐν Κ]πόλει, κατεδίκασεν αὐτὰ καὶ ἀπέστειλε τὴν ἀπόφασιν αὐτῆς πρὸς τοὺς Λεγάτους, ἵνα ὑπογράψωσιν αὐτήν, ἄλλως ἢ πρὸς τὸ Βυζάντιον ὁδὸς ἦτο κεκλεισμένη. Οἱ Λεγάτοι, ἀρνηθέντες νὰ ὑπογράψωσιν, ἐπέστρεψαν εἰς Βουλγαρίαν, κομίζοντες ὀπίσω καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Πάπα. Οὕτως ἐματαιώθη ἡ ἐλλίπς τοῦ Πάπα νὰ ὑποσκάψῃ τὴν θέσιν τοῦ Φωτίου διὰ τῶν Λεγάτων αὐτοῦ.

Οἱ ἐν Βυζαντίῳ κατεδίκασαν καὶ τὸν Βόριν καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαῆλ καὶ τοῦ Βασιλείου ἀνήγγειλεν εἰς τὸν Βόριν τὴν καταδίκην αὐτοῦ. Ἄλλ' οὗτος, διατελὼν ἔτι ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ Νικολάου, ἐνεχείρισε τὴν ἐπιστολὴν ταύτην εἰς τοὺς Λεγάτους, οἵτινας ἐπρομηθεύθησαν καὶ φυλλάδιά τινα, τὰ ὁποῖα οἱ Ἕλληνες Ἱεραπόστολοι διένειμον εἰς τὸν λαὸν πρὸ τῆς ἐξώσεως αὐτῶν. Καίτοι αἱ κατὰ τῆς Ρώμης καταγγελίαι δὲν ἦσαν σπουδαῖαι, δὲν πρέπει νὰ λησμονώμεν τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς Πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Νικολάου πρὸς τὸν Ηικμαγ. Ἡ πικρία, μεθ' ἧς ἐγράφη ἡ Ἐγκύκλιος τοῦ Φωτίου ἀποκαλύπτει τὸ τραῦμα, τὸ ὁποῖον ὁ Πάπας διήνοιξεν εἰς τὸν ἐθνικὸν ἐγωῖσμόν τῶν Βυζαντινῶν, καθόσον σπουδαῖα κρατικά συμφέροντα ἐκινδύνευον καὶ ὁ συμβιβασμὸς ἦτο ἀδύνατος. Ὁ Πάπας ἐταράχθη, διότι οὐδέποτε πρότερον ἀντελήφθη τὴν σημασίαν, ἣν εἶχε διὰ τοὺς Ἕλληνας ἢ Βουλγαρία, καὶ ἐφοβήθη πρὸ πάντων διάρρηξιν σχέσεων Ρώμης καὶ Βυζαντίου ἐπὶ δογματικοῦ ἔδαφους. Ἐντεῦθεν καὶ ἐκινήτοποίησε τὰς πνευματικὰς δυνάμεις ἐν τῇ Δύσει πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ μεγάλου πλήγματος, ὅπερ ἐφοβεῖτο. Ὁ Νικόλαος δὲν ἐγίνωσκεν ἐπακριβῶς

τί συνέβαιναν ἐν Βυζαντίῳ, ἤκουσε περὶ ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς Πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλ' ἤγγνοι εἰς τί ἀπέβλεπε. Ὁ Φώτιος διὰ τῆς ἐγκυκλίου αὐτοῦ συνεκάλει Σύνοδον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἣτις ἐμελλε νὰ προβῆ εἰς τὴν καταδίκην τῶν ψευδοδιδασκαλιῶν τῶν Ἱεραποστόλων, ὡς καὶ τῆς διαγωγῆς τοῦ Νικολάου, περὶ ἧς ἔλαβε καταγγελίας ἐξ Ἰταλίας ὡς βιαίας καὶ τυραννικῆς καὶ εἰς τὴν ἀνακήρυσιν τῆς Ζ'. ἐν Νικαίᾳ Συνόδου ὡς Οἰκουμενικῆς. Προκειμένου περὶ τῆς διαγωγῆς τοῦ Νικολάου, δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι οὗτος εἶχε πολλοὺς ἐχθροὺς ἐν τῇ Δύσει καὶ μεταξὺ τῶν πρώτων τοὺς Μοναχοὺς τῶν Ἑλληνικῶν Μοναστηρίων ἐν Ρώμῃ. Ἡ Σύνοδος, εἰς ἣν ἔλαβον μέρος πολλοί, συνήλθεν ἐν Κ]πόλει τὸ θέρος τοῦ 867, ἀλλ' αἱ περὶ αὐτῆς πληροφορίες προέρχονται μόνον παρὰ τῶν πολεμίων τοῦ Φωτίου. Ἐν αὐτῇ ἐδικάσθη καὶ καταδικάσθη ὁ Πάπας Νικόλαος, ὁ Λουδοβίκος ὁ Π' ἀνεκηρύχθη Αὐτοκράτωρ ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ Μιχαῆλ τοῦ Γ' καὶ τοῦ Βασιλείου. Εἶνε ἄγνωστον, ἂν ὑπῆρχε προσυνηνόησις μεταξὺ τῶν δύο Αὐλῶν, τοῦτο μόνον εἶνε βέβαιον, ὅτι ὁ Φώτιος προσεπάθησε νὰ ἐξασφαλίσῃ βοήθειαν τοῦ Λουδοβίκου ἐναντίον τοῦ Νικολάου. Ἡ ἀπόφασις τῆς Συνόδου ἦτο ἐστραμμένη ἐναντίον τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καθόλου, ἀλλ' ἰδίᾳ ἐναντίον τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ Ἱεραποστόλων αὐτῆς, ἵνα προξενήσῃ ἐντύπωσιν εἰς τὸν Βόριδα καὶ τοὺς Βογιάρους αὐτοῦ.

Ἐφεξῆς ὁ ἐν γράφει οὗτος τρέπεται εἰς αὐτοβούλους κρίσεις καί, ἐλέγχων τὸν Φώτιον, λέγει ὅτι οὗτος δὲν ἔπρεπε νὰ θίξῃ τὸ ζήτημα τοῦ Filioque, καθόσον ὁ Πάπας εἶχεν εὖρει τῷ 862 ὀρθόδοξον τὴν Ὁμολογίαν τοῦ Φωτίου πίστεως εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα. Ἐν Βυζαντίῳ ἡ προσθήκη ἀπεδίετο εἰς τὸν Φορμόζον, Ἀρχηγὸν τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Ἱεραποστολῆς, καὶ διὰ τοῦτο οὐδαμῶς τῆς Συνόδου συναντάται καταδίκη τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ κακοδοξίᾳ, ἣ δὲ λεγομένη κατὰ Ρωμαιοκαθολικοὺς VIII Σύνοδος προέβη εἰς τὴν καταδίκην τῆς Συνόδου αὐτῆς μόνον, διότι κατεδίκασε τὸν Νικόλαον. Ὁ Πάπας, φοβούμενος μὴ οἱ τοῦ Φραγκικοῦ Κράτους συμμαχήσῃσι μετὰ τῶν Βυζαντινῶν, τονίζει, ὅτι ἡ ἐπίθεσις τοῦ Φωτίου στρέφεται κατ' ὅλης τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐξαιρεῖ ὡς σπουδαῖον τὸ ζήτημα τῶν Λατινικῶν ἐθίμων τόσον διὰ τὴν ἄλλην Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, ὅσον καὶ διὰ τοὺς Φράγκους. Ἡ γνώμη, ὅτι αἱ ἀποφάσεις τῆς Συνόδου ἐκείνης κατεπολέμουν καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ Πρωτείου εἶνε ἐσφαλμένη κατὰ τὸν συγγραφέα, διότι στηρίζεται ἐπὶ ἐπιστολῆς τοῦ Πάπα πρὸς τὸν Hickmar, ἐν τῇ ὁποίᾳ παρερμηνεύει τὸν τίτλον Οἰκουμενικός, τὸ δὲ εἰς τὸν Φώτιον ἀποδιδόμενον σύγγραμμα (Σύνταγμα Ράλλη καὶ Ποιτῆ 5, 409) δὲν ἀνήκει εἰς αὐτόν, ἀλλ' ἐγράφη μετὰ τὸ 1054, ἴσως τὸν 12ον αἰῶνα, καὶ αἱ ἐν αὐτῷ ἰδέαι δὲν εὐρίσκονται ἐν τοῖς γνησίοις συγγράμμασι τοῦ Φωτίου. Ὁ Φώτιος ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν Βόριν θέτει τὸν Πατριάρχην Κ]πόλεως πρῶτον, ἀφοῦ ὁ Πάπας κατεβίβασεν αὐτὸν εἰς τὴν τετάρτην τάξιν. Ὁ Φώτιος μέχρι τοῦ 867 ἐτήρει σιγὴν ἐναντι τοῦ Νικολάου, καίτοι ἐγίνωσκε τὴν κατ' αὐτοῦ ἀντίθεσιν ἐν Ρώμῃ, καὶ θὰ ἐξηκολούθει αὐτήν, ἂν μὴ ἐγεννᾶτο τὸ ἐπεισόδιον τῆς Βουλγαρίας. Ἐκ τῆς πρὸς Ἰωάννην τὸν Ραβέννης ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου καταφαίνεται, ὅτι αἱ ἐκ τῆς Δύσεως προερχόμεναι προτάσεις συμπεσοῦσαι πρὸς τὸ ἐπεισόδιον τῆς Βουλγαρίας ἐπέσπευσαν τὴν μεταβολήν. Σπεύσας ὁ Φώτιος κατὰ τὸν συγγραφέα εἰς τὴν καταδίκην τοῦ Νικολάου, διέπραξε μέγα σφάλμα, ἐνῶ ὄφειλε γὰρ ἐξακολουθήσῃ τὴν ἀγα-

βλητικὴν αὐτοῦ πολιτικὴν, διότι ὁ Νικόλαος ἀπέθανε τῇ 13ῃ Νοεμβρίου χωρὶς ν' ἀκούσῃ τὴν καταδικὴν αὐτοῦ.

Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκᾶριος ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ ἐκφράζει φόβους μήπως ἐνεκα δεσαρσεκίας ἐν Ρώμῃ κατὰ τοῦ Νικολάου ἐπέλθῃ καὶ ναυάγιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοῦ πολιτικῆς ἐπὶ τοῦ διαδεχθέντος αὐτὸν Ἀδριανοῦ τοῦ II. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Ἀδριανοῦ ὁ τιμωρηθεὶς Ζαχαρίας Αἰραγνί, ὡς καὶ ἄλλοι δυσηρεστημένοι κατὰ τοῦ Νικολάου Ἐπίσκοποι, ἀπέκτησαν τὴν εὐνοίαν τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅστις παρέσχε δείγματα φιλίας πρὸς τοὺς Μοναχοὺς καὶ διεβεβαίωσεν ὅλους, ὅτι δὲν θὰ μεταβάλῃ πολιτικὴν. Θνήσκοντος τοῦ Νικολάου, οὐδὲν ἦτο γνωστὸν ἐν Ρώμῃ περὶ τῆς Συνόδου τοῦ 867.

(Συνεχίζεται)

† Ὁ Θυατείρων ΓΕΡΜΑΝΟΣ

Ἐθολογίου Κουρίλα, Λειτουργικὰ ἀνάλεκτα, ἱερολογικαὶ ἐνασχολήσεις. Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Θεολογίας» Τομ. ΙΘ. (1941—1948).

Εἰς τὴν σύντομον ταύτην μελέτην ὁ σεβασμιώτατος συγγραφεὺς ὁμολῶν περὶ τῶν διαφορῶν, τὰς ὁποίας παρουσιάζουσιν οἱ διάφοροι λειτουργικοὶ κώδικες, ἐνδιατρίβει κυρίως περὶ κώδικά τινα νεώτερον (τοῦ 1895), τὸν ὁποῖον φιλοπόνως συντάξεν ὁ ἐν τοῖς ζῶσιν ἔτι ὑπερεβδομηκοντούτης ἱεροδιάκονος Γερμανὸς Λαυριώτης διὰ παραβολῆς τῶν τῆς Λαύρας τοῦ Ἁθῶ εἰληταρίων, ἀπειραιθεὶς νὰ συντάξῃ συμπληρωμένον Λειτουργικὸν ἐπὶ τῇ βάσει 49 τοιούτων. Παραθέτει δὲ ἐκ τοῦ κώδικος τούτου τὰς σπουδαιότερας διαφορὰς τῶν τῆς Λαύρας εἰληταρίων πρὸς τὸ κείμενον τοῦ εὐχολογίου, ὁποῖον ἐμφανίζεται τοῦτο κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Βενετίας 1877.

Καὶ ὅτι μὲν αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰς εὐχὰς τὰς καὶ σήμερον ἐν χρήσει διαφοραὶ ἔχουσιν μεγάλην σημασίαν καὶ διὰ τὴν σημερινὴν μας λειτουργικὴν πράξιν, οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ καὶ σήμερον ἐν τῇ λατρείᾳ ἡμῶν χρησιμοποιοῦνται αἱ αὐταὶ εὐχαί, αἵτινες ἀπὸ μακρῶν αἰῶνων ἐτυπώθησαν καὶ ἐνεσωματώθησαν ἐν τῇ τάξει τῆς τελείσεως τῶν μυστηρίων, τὸ νὰ ἐξεύρωμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κωδίκων τὸ παλαιὸν καὶ ἀκριβὲς κείμενον τῶν εὐχῶν τούτων ἀποτελεῖ ἔργον οὐχὶ δευτερευούσης σημασίας. Ὅσον ὁμως ἀφορᾷ εἰς τὰς τυπικὰς διατάξεις, τὰς ἀνευρισκομένας εἰς τοὺς διαφορῶν κώδικας, αὐταὶ μόνον ὡς πηγαὶ τῆς λειτουργικῆς ἐξελίξεως θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῶσι πράγματι πολύτιμοι. Ὅτι βεβαίως ἡ σημερινὴ μας λειτουργικὴ πράξις εἶνε προῖον ἐξελίξεως καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ διατελῇ ὑπὸ ἐξέλιξιν ἐλπίζω ὅτι καὶ ὁ σεβασμιώτατος συγγραφεὺς δὲν θὰ ἀμφισβητήσῃ. Αἱ λιτανευτικαὶ αἰτήσεις π. χ. αἱ προτασσόμεναι ἤδη τῶν ἀναγνωσμάτων, δὲν ἀποτελοῦσι στοιχεῖον πρωταρχικὸν τῆς θείας λειτουργίας, ἥτις ἤρχιζεν ἄλλοτε ἀπὸ τῆς εἰσόδου, ψαλλομένου μόνον τοῦ Εἰσοδικοῦ. Τὸ προκείμενον τοῦ ἀποστόλου καὶ τὸ ἐπακολουθοῦν ἀλληλουαρίον, καθὼς καὶ τὰ πρὸ τῆς Εἰσόδου ἀντίφωνα, ἀπετελοῦντο ἄλλοτε ἐξ ἄλλοκληρῶν ψαλμῶν. Ὁ Τρισάγιος ὕμνος καὶ ὁ Χερουβικὸς εἶνε παρεμβολαὶ μεταγενέστεραι. Ἡ μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἐκτενὴς καὶ αἱ ὑπὲρ τῶν κατηχομένων δεήσεις, ὑπὲρ τῆς ἀνελλιπούς ἐκφωνήσεως τῶν ὁποίων εἰς μάτην ἠγωνίσθη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ὁ αἰόδιμος Μητροπολίτης Θεοκλήτος, τείνουσιν σχεδὸν νὰ λησμονηθῶσιν, ἐπισυναπτομένης ἤδη εὐθύς μετὰ τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα τῆς ἐκφωνήσεως Ὅπως ὑπὸ τοῦ κράτους σου. Αἱ πρὸ τῶν ἀναγνωσμάτων ἱκετευτικαὶ ἐπικλήσεις τοῦ ἀρχιερέως Κύριε, Κύριε ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ.., μέχρι τοῦ ΙΖ'

αἰῶνος δὲν ὑπῆρχον, ἀπαντῶσαι μόνον εἰς τινὰς κώδικας, ὡς λεγόμενα κατ' ἴδιαν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, κ.τ.λ. κ.τ.λ.

Ἄλλ' ἐὰν ἡ σημερινή μας λειτουργικὴ πράξις κατὰ τὸ τυπικὸν καὶ οὐχὶ τὸ εὐχολογικὸν αὐτῆς μέρος ἐξελίσσειται, δὲν εἶναι ἀδιάφορον διὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς Λειτουργικῆς νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν πορείαν τῆς ἐξελίξεως ταύτης καὶ τοὺς διαφόρους σταθμοὺς αὐτῆς. Κατὰ τοῦτο δὲ αἱ τυπικαὶ διατάξεις τῶν εἰληταρίων καὶ ἐν γένει τῶν ὁποιανδήποτε ἡλικίαν ἐχόντων λειτουργικῶν κωδίκων εἶνε πολὺτιμοι, ὡς παρέχουσαι ἐνδείξεις ἢ καὶ πληροφορίας περὶ τῆς κατὰ τὸ παρελθὸν λειτουργικῆς τάξεως. Παρέχει λοιπὸν ἀξιόλογον συμβολὴν ὁ σεβασμιώτατος συγγραφεὺς διὰ τῶν περὶ τοὺς παλαιοὺς κώδικας διατριβῶν του, τὰς ὁποίας θὰ ἠχόμεθα πυκνοτέρας καὶ θαυλεστερέας, θὰ ἐδικαιούμην ἴσως νὰ εἶπω καὶ ἀντικειμενικωτέρας τοῦλάχιστον κατὰ τινὰ σημεῖα αὐτῶν.

Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην παρατήρησίν μου μὲ δικαιολογῶ ἴσως παράπονόν τι, τὸ ὁποῖον μοῦ ἐγεννήθη, ὅταν ἀνέγνωσα, οὐχὶ τὴν τελευταίαν ταύτην διατριβὴν του, εἰς τὴν ὁποίαν, διορθῶν με δι' ἀνακρίβειάν τινα ὡς πρὸς τὴν πρώτην ἔκδοσιν τῶν θείων λειτουργιῶν ὑπὸ τοῦ Δούκα, ἐκδηλοῖ ἐπὶ τέλους συμπάθειάν τινα διὰ τὸ ἔργον μου «Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας», ἀλλὰ ἄρθρα τοῦ τινα δημοσιευθέντα ἐν τῇ «Νεῆς Σιών» τῷ 1940—1941, τῶν ὁποίων λόγῳ τῶν ὑπὸ τοῦ πολέμου καὶ τοῦ ἀποκλεισμοῦ δυσχερειῶν μόλις πρό τινων μηνῶν ἔλαβον γνῶσιν. Ἐκεῖ ὁ σεβασμιώτατος συγγραφεὺς μὲ ἀδικεῖ.

Προκειμένου ἐπὶ παραδείγματι περὶ τῶν ἐν τῷ συγγράμματί μου σημειωμένων ἐκδόσεων, ἅς εἶχον ὑπ' ὄψει, δὲν δυσκολεύεται ὁ Σεβασμιώτατος συγγραφεὺς νὰ βεβαιώσῃ, ὅτι χάριν ποιικιλίας προέταξα τὴν ἔκδοσιν τοῦ Morelius, καθὼς καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ἀντωνίου Ἰουλιανοῦ, χωρὶς νὰ ἔχω πράγματι ταύτας ὑπ' ὄψει, ἅς οὐδὲ κἀν ἐώρακα, ἀλλ' ἔλαβον τὸν τίτλον τῆς τελευταίας ταύτης ἐκ τῆς βιβλιογραφίας τοῦ Legrand.

Παραπέμπω λοιπὸν αὐτὸν πρὸς ἔλεγχον τῆς φιλαληθείας μου ὄχι μόνον εἰς τοὺς καταλόγους τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς τῆς Γενναδαίου τοιαύτης, ὁπότε θὰ πεισθῇ ὁ σεβασμιώτατος κριτὴς μου, ὅτι ἐκ τῶν ἐν τῷ ἔργῳ μου σημειωμένων βοήθημάτων καὶ ἐκδόσεων, ὅσα δὲν ἔχω ἐγὼ εἰς τὴν βιβλιοθήκην μου, ὑπάρχουσι πάντα ἐκεῖ καὶ ἴδιᾳ ἐν τῇ Γενναδαίῳ.

Ἐπικρίνων καὶ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου μου «Αἱ τρεῖς λειτουργίαι...», διὰ τὸ ὅτι δὲν προέταξα τῆς λέξεως *λειτουργίαι* τὸ ἐπιθέστον *θείαι* ἢ *ιεραί*, μολοντοῦ ἐντὸς τοῦ κειμένου εὐρηγνται αἱ κατὰ τοὺς κώδικας ἐπιγραφαὶ αὐτῶν διὰ γραμμάτων Κεφαλαίων, χαρακτηρίζει τοῦτο ὡς διεξοδικὴν Λειτουργικὴν, τοῦτο δὲ ἵνα ἀπαριθμήσῃ ὄγδοηκοντάδα ὄλων ἔργων λειτουργικῶν, τὰ ὁποῖα, ἀφοῦ κατὰ τὸν κριτὴν μου συνέγραψα λειτουργικὴν, καθὼς δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψει. Παραπονοῦμαι, διότι ὁ σεβασμιώτατος δὲν ἐπρόσεξεν εἰς τὸν τίτλον τοῦ ἔργου μου παρὰ μόνον διὰ νὰ τὸν ἐπικρίνῃ. Ὅχι. Δὲν συνέγραψα Λειτουργικὴν. Ἐδημοσίευσά ἀπλῶς τὰς Τρεῖς Λειτουργίας κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, συμπληρῶν τὰς ἐξ αὐτῶν ἀντιλουμένας πληροφορίας καὶ ὁδηγίας καὶ ἐξ ὧν ἠδυνήθη νὰ ἔχω ὑπ' ὄψει δεδημοσιευμένων ἤδη κωδίκων. Καὶ ἐπειδὴ οἱ κώδικες καὶ ἐν γένει τὰ χειρόγραφα τὰ περιέχοντα λειτουργικὰς δέλτους ἢ εὐχολόγια δὲν φθάνουσι παρὰ μέχοι τοῦ Η' ἢ Θ' τὸ πολὺ αἰῶνος, διὰ τὸ πρὸ τοῦ Ηου αἰῶνος τυπικὸν τῆς τελέσεως τῆς θείας Εὐχαριστίας περισηνέλεξα εἰς τὰς διστήλους ὑποσημειώσεις, ὅσας

ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν παλαιότερων κατέρωθεν ἔχομεν μαρτυρίας, δυναμένας νὰ μᾶς βοηθήσωσιν εἰς τὴν διακριθῶσιν τοῦ τυπικοῦ τούτου ἢ ὅσας ἐνδείξεις περὶ τούτου δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐξ ἄλλων λειτουργικῶν τύπων παρ' ἄλλαις παλαιαῖς ἐκκλησίαις κρατησάντων. Τὸ συγγραφικόν μου τοῦτο σχέδιον ἐκτίθεται σαφῶς ἐν σελ. κα' τοῦ ἔργου μου καὶ ἐπεριμένα ὁ σεβασμιώτατος κριτῆς μου νὰ τὸ εἶχεν ἀναγνώσει, ὥστε νὰ μὴ ἐκζητῆ ἔξ ἑμοῦ ὅ,τι ἐν τῷ σχεδίῳ τούτῳ δὲν ἐπηγγέλθην καὶ ὅ,τι καὶ ἐκ τοῦ ἐπικριθέντος τίτλου τοῦ ἔργου μου δὲν ὑπονοεῖται. Κατὰ τὸ συγγραφικόν μου δὲ τοῦτο σχέδιον ἐπανειλημμένως ἀνεφέρθη καὶ εἰς τὰ ἔργα Συμεῶν Θεσσαλονίκης καὶ εἰς τὸ ἐπ' ὄνοματι τοῦ Γερμανοῦ Κων)λεως φερόμενον καὶ εἰς τὴν ἐριμνεῖαν τῆς θείας Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων τοῦ Στουδίτου καὶ εἰς τὸ ἐπ' ὄνοματι τοῦ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων ἔργον καὶ εἰς τὸ τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων, διὰ τὰ ὁποῖα μὲ κατηγορεῖ ἐν τούτοις, ὅτι δὲν τὰ εἶχον ὑπ' ὄψει, παραπλανηθεὶς ἀπὸ τοῦ ὅτι δὲν τὰ ἀναγράφω εἰς τὸν ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου μου κατάλογον τῶν ἐκδόσεων καὶ βοηθημάτων, ἅτινα συνεβουλεύθη.

Παρανοῶν κατὰ τὰ εἰρημένα τὸν τίτλον τοῦ ἔργου μου καὶ τὴν ὄλην οἰκονομίαν αὐτοῦ ὁ Σεβασμιώτατος μὲ κατηγορεῖ, καὶ διότι ἠγνόησα καὶ τόσας ἄλλας ἐκδόσεις τῶν θείων Λειτουργιῶν καὶ Εὐχολογιῶν. Ἐπιαναλαμβάνω. Ἐδημοσίευσά τας Τρεῖς Θείας Λειτουργίας κυρίως κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, οὐχὶ δὲ καὶ κατὰ τὰ ἔντυπα. Ἐντύπων ἐκδόσεων ἔκαμα χρῆσιν μόνον, ἵνα διακριθῶσιν, πόθεν καὶ πῶς προῆλθον αἱ ἐκτενεστέραι τυπικαὶ διατάξεις αἱ εἰς μεταγενεστέρους κώδικας ἀπαντώμεναι. Παρατηρῶ δὲ σαφέστατα ἐν σελ. ιε'—ιϛ' τοῦ ἔργου μου, ὅτι αὗται προέρχονται ἐκ τῆς Διατάξεως τοῦ Φιλοθέου κατὰ προσαρμογὴν σημείων τινῶν πρὸς τὴν σύγχρονον τότε λειτουργικὴν πράξιν. Ἐνῶ δὲ δημοσιεύω τὴν Διάταξιν ταύτην ἐπὶ τῇ βάσει φωτογραφίας τοῦ σχετικοῦ κώδικος τῆς μονῆς Παντελεήμονος πεμφθείσης μοι ὑπὸ τοῦ πανοσ. Εὐδοκίμου Ξηροποταμινοῦ, ὡς γράφω ἐν τοῖς προλεγόμενοις μου, ὁ σεβασμιώτατος κριτῆς μου ἄνευ δυσκολίας τινὸς μοῦ ἐπιρρίπτει τὴν κατηγορίαν, ὅτι φαρῶμαι «ὅτι δὲν ἀνέγνω τὴν Διάταξιν τῆς θείας λειτουργίας τοῦ Φιλοθέου Πατριάρχου, ἣν ἐκ κώδικος Ἀθωνικοῦ δημοσιεύω» !! Πόθεν δ' ἐξάγει τοῦτο; Ἐκ τοῦ ὅτι ἡ διάταξις τοῦ Φιλοθέου ὑπῆρχεν ἐν χρήσει δύο αἰῶνας πρὸ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἐδημοσιεύθησαν τὰ ἔντυπα τὰ φέροντα ἐκτενεστέρας τυπικὰς Διατάξεις ἐν ταῖς θείαις Λειτουργίαις.

Ἀλλὰ τὸ ζήτημά μας δὲν εἶνε, ἐὰν προῦπῆρχεν ἡ Διάταξις τοῦ Φιλοθέου. Τὸ ζήτημά μας εἶνε πόθεν προῆλθον αἱ ἐκτενεστέραι τῶν λειτουργικῶν κωδικῶν διατάξεις. Καὶ ὑπεστήριξα, νομίζω δὲ καὶ ὅτι ἀπέδειξα τὴν θέσιν, ὅτι αὗται προῆλθον ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Δούκα, ἡ δὲ ἐκδοσις Δούκα ἐνεσωμάτωσεν εἰς τὸ κείμενον τῆς Λειτουργίας τὴν Διάταξιν τοῦ Φιλοθέου. Πόθεν λοιπὸν φαρῶμαι, ὅτι δὲν ἀνέγνωσα τὴν Διάταξιν ταύτην;

Ἐνῶ δὲ ἀποδεικνύω τὴν θέσιν μου ταύτην σαφέστατα καὶ εὐκρινέστατα, ὁ Σεβασμιώτατος κριτῆς μου κατηγορεῖ τὰ ὑπ' ἑμοῦ περὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Δούκα κ.λ.π. γραφόμενά μου ὡς «πλήρη συγχύσεως». Ἀνέγνω καὶ ἅπαξ καὶ δις καὶ τρις τὰ ὑπὸ τοῦ Σεβασμιωτάτου πρὸς ἄρσιν τῆς συγχύσεως ταύτης γραφόμενα καὶ δὲν εἶδον οὐδαμοῦ, ποῦ πρὸς ἐμὲ διαφωνεῖ ἡ Σεβασμιότης του, τί τῶν ἐμῶν διευκρινίζει πλεῖον καὶ ποῦ συνίσταται ἡ ὑπ' ἑμοῦ δημιουργηθεῖσα σύγχυσις. Φειδόμενος δὲ τῶν σελίδων τῆς «Θεολογίας» ἀποφεύγω νὰ παραθέσω κατ' ἀντιβολὴν τὰ ὑπ' ἑμοῦ καὶ τὰ ὑπ'

ἐκεῖνου γραφόμενα, ἵνα καὶ οἱ ἀναγνώσται σχηματίσωσι περὶ τούτου δικαίαν καὶ ἀντικειμενικὴν κρίσιν.

Ὁ Σεβασμώτατος προῖον ἐκφράζει τὴν ἀπορίαν, διατὶ τὴν Προσκομιδὴν, ἥτοι τὸ προπαρασκευαστικὸν τῆς θείας λειτουργίας μέρος, ἐδημοσιεύσαμεν ἐν τέλει τοῦ ἔργου μας. Τοιαύτην ἀπορίαν ἀπὸ οἰονδήποτε ὄχι ἐγκύφανα, ἀλλ' ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ βλέμματός τινος, ἔστω καὶ ἐπιπολαίου, διελθόντα κώδικας λειτουργικούς, δὲν θὰ ἐπεριμέναμεν ποτε. Ὅλα τὰ εἰλητάρια καὶ ὅλοι οἱ παλαιοὶ κώδικες καὶ οἱ ἐκ τῶν νεωτέρων παλαιότερους ἀντιγράφοντες ἀντὶ Προσκομιδῆς προτάσσουσι μόνον καὶ μόνον τὴν Εὐχὴν τῆς Προθέσεως. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡμεῖς τὰς τρεῖς θείας Λειτουργίας κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας ἐδημοσιεύσαμεν, ὀφείλομεν νὰ ἀκολουθήσωμεν πιστῶς τὸ διάγραμμα, τὸ ὁποῖον οἱ πλείονες τούτων μᾶς ἐπέβαλλον. Ἡ τάξις δὲ τῆς Προθέσεως ἐπὶ τὸ ἀκριβέστερον, καὶ ὄχι τῆς Προσκομιδῆς, μόνον εἰς νεωτέρους τινὰς κώδικας περιλαμβάνεται καὶ διὰ τοῦτο ἐδημοσιεύσαμεν αὐτὴν κατ' αὐτοὺς καὶ κεχωρισμένως.

Μὲ κατηγορεῖ ὁ Σεβασμώτατος, διότι περιορίσθην εἰς τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, δὲν προσέτρεξα δὲ καὶ εἰς τοὺς Ἀθωνικοὺς τοιοῦτους καὶ δὴ εἰς τὰ εἰλητάρια τῆς Λαύρας. Ἡ κατηγορία δὲν εἶνε πάντῃ ἀδικος καὶ ἀβάσιμος. Ὀλιγώτερον ὅμως παντός ἄλλου ὁ Σεβασμώτατος θὰ ἔδικαιοῦτο νὰ διατυπώσῃ αὐτήν. Διότι θὰ ἔδικαιοῦμην καὶ ἐγὼ νὰ τῷ εἶπω: Ὅ,τι ἐκαμῖα ἐγὼ διὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας εἰς 73 ἀνερχομένους, διατὶ, Σεβασμώτατέ μοι, δὲν τὸ ἐκάματε καὶ σεῖς διὰ τοὺς κώδικας τῆς Λαύρας, μονῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἐβίωσατε καὶ θὰ ἠδύνασθε λοιπὸν ἐν πάσῃ ἀνάσει νὰ συντελέσετε ἔργον, τὸ ὁποῖον ὁ ὑφ' ὑμῶν τόσον δορυμῶς ἐπικρινόμενος ἤγαγεν εἰς πέρας διὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας μόλις εἰς ἓν καὶ ἡμισυ ἔτος;

Ἐκ τῶν διαφόρων γραφῶν, τὰς ὁποίας ὁ κριτὴς μου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰληταρίων τῆς Λαύρας σημειοῖ ὡς παραλειπομένας ὑπ' ἐμοῦ, αἱ πλείονες δὲν παραλείπονται, ἀλλὰ σημειοῦνται εὐκρινέστατα καὶ ὑπ' ἐμοῦ. Καὶ ἰδοὺ!

Ἡ γραφὴ «εἰς παρρησίαν τὴν πρὸς σέ», ἥ τις κατὰ εἰλητάρια παραλείπεται ἐν τῷ πρὸ τοῦ «Καὶ καταξίωσον ἡμᾶς Δέσποτα μετὰ παρρησίας κ.λ.π.», σημειοῦται καὶ ὑφ' ἡμῶν ὡς παραλειπομένη ἀπὸ 39 ὄλους κώδικας. Καὶ ὅμως ὁ κριτὴς μου καὶ ἐδῶ εὗρισκει λόγον ἐπικρίσεως!

Ἡ γραφὴ «εἶτα μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς θείας μεταλήψεως αἴρεται τὰ ἅγια λείψανα» ὑπὸ ἑπτὰ διαφοροὺς μορφὰς ἀπαντῶσα εἰς τὰ εἰλητάρια τῆς Λαύρας, «λείπει ἐντελῶς παρὰ Τρεμπέλα», λέγει ὁ κριτὴς μου. Καὶ ὅμως εἰς σελίδα 148 τοῦ κρινόμενου ἔργου γράφονται τὰ ἑξῆς: «μετὰ τὸ «μετὰ φόβου Θεοῦ» «τῆς μεταλήψεως τελειωθείσης καὶ τῶν ἁγίων λειψάνων ἐκ τῆς ἱερᾶς ἀρθείσης τραπέζης» κατὰ τὴν στερεότυπον τυπικὴν διάταξιν τὴν καὶ εἰς νεωτέρους κώδικας ἐπαναλαμβανομένην». Καὶ ὀλίγον κατωτέρω «Προβλ. καὶ κώδικα π «τῆς δὲ μεταλήψεως τελειωθείσης καὶ τῶν θείων λειψάνων ἐκ τῆς ἱερᾶς ἀρθέντων τραπέζης...»

Περὶ τοῦ συντόμου τύπου τοῦ «Εὐλογία Κυρίου ἐφ' ἡμᾶς» δὲν μὲ κατηγορεῖ ὁ κριτὴς μου, ἀλλ' ἀπλῶς σημειοῖ, ὅτι ὑπάρχει καὶ εἰς εἰλητάριον τοῦ Ι' αἰῶνος. Ἐγὼ τὸν παρέθεσα κατὰ κώδικα τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Τὸν παρέθεσα ὅμως.

Δὲν ἀναφέρω τίποτε περὶ τοῦ Ἱεροδιακονικοῦ. Ἄλλ' αὐτὸ πλέον ὑπάρχει εἰς τὰ ἔντυπα.

Ἐπὶ τῆς γραφῆς τῆς εὐχῆς τῆς ἐπικλήσεως Ἔτι προσφερόμεν σοι τὴν λογικὴν ταύτην λατρείαν παρατηρῶ ὅτι σημειῶ ταύτην ὡς μαρτυρουμένην ὑπὸ τριῶν κωδίκων κ.τ.λ.

Ἄλλ' ὁ Σεβασμιώτατος ὑπέπεσε καὶ εἰς ἄλλην τινὰ χονδροειδῆ ἀνακρίβειαν, διὰ τὴν ὁποίαν ἐγὼ δὲν θὰ τοῦ εἶπω, ὅτι δὲν ἀνέγνωσε κἂν τὸ κρινόμενον συγγράμμα μου, ὅπως μοῦ εἶπεν ἡ Σεβασμιότης του, ὅπως ἀδίκως καὶ ἀβασίμως διὰ τὴν Διάταξιν τοῦ Φιλοθέου. Γράφει δηλαδὴ ἐπανειλημμένως, ὅτι τὸ ἐν τῷ συγγράμματί μου κείμενον τῆς θείας λειτουργίας «ὡς βᾶσιν ἔχει τὸ τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος». Γράφεται ἐν τούτοις ἐν σελίδι κγ' τοῦ ἔργου μου, ὑπὸ τὴν ἐπικεφαλίδα Ἑπόμνησις: «Κείμενα ἔντυπα, τὰ ὁποῖα ἠκολουθήσαμεν ἐν τῇ ἀνατυπώσει τῶν εὐχῶν, ἐκφωνήσεων καὶ διακονικῶν, εἴχομεν ὑπ' ὄψει τὴν ἐν Βενετίᾳ ἔκδοσιν ἐκ τοῦ ἑλλην. τυπογραφείου τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ 1885, μάλιστα δὲ τὴν τοῦ Περιοδικῆ ἐν Βενετίᾳ καὶ ταύτην ἐκδοθεῖσαν τῷ 1881».

Δηλαδὴ αἱ μὲν ἐν τῇ ἐκδόσει μου Διατάξεις προέρχονται πᾶσαι ἐκ κωδίκων, οἵτινες καὶ σημειοῦνται, αἱ δὲ εὐχαί, ἐκφωνήσεις καὶ διακονικὰ ἐξ ἐντύπου τῆς Βενετίας, κἀτωθὶ δὲ τοῦ κείμενου τούτου γράφονται αἱ διαφοραὶ τῶν κωδίκων. Διὰ τι περιορίσθη εἰς τὸν Βαρβερινὸν κώδικα; μὲ ἐρωτῶ. Διὰ τι δὲν εἰσάγεις τὰς ὀρθὰς γραφάς, οἷα ἡ «προσφέροντες κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα» εἰς τὸ κείμενον; Ἄλλὰ τὸ κείμενον εἶνε τὸ κατὰ τὰ ἔντυπα παραδεδεγμένον καὶ ἐν χρήσει. Αἱ μαρτυρίαι τῶν κωδίκων εἶνε ὑπὸ τὸ κείμενον καὶ αἱ κατὰ τὴν γνώμην μου ὀρθότεραι γραφαὶ τῶν κωδίκων ἐκτυποῦνται μὲ στοιχεῖα μαῦρα. Τὸ «προσφέροντες» δὲ εἶνε τυπωμένον μὲ κατάμικρον.

Ἄλλὰ μὲ ἐπικρίνει ὁ κριτὴς μου, διότι δὲν περιγράψω ἐπαρκῶς τοὺς οὗς εἶχον ὑπ' ὄψει κώδικας καὶ δὲν ἐμιμήθην εἰς τοῦτο τοὺς Γερμανοὺς ἐκδότας τῆς Καινῆς καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Θὰ εἶχον ν' ἀντιπαρατηρήσω, ὅτι ποιεῖται κάποιαν σύγχυσιν μεταξὺ τῆς σημασίας τῶν τῆς Βίβλου κωδίκων καὶ τῆς σημασίας τῶν τῆς Λειτουργίας κωδίκων. Εἶπον ἀνωτέρω: Ἡ λατρεία ὑπόκειται εἰς ἐξέλιξιν. Ἄλλ' ἡ Βίβλος ἀποτελεῖ τὸν μόνιμον, ἀναλλοίωτον καὶ αἰώνιον κώδικα τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Ἐχει λοιπὸν πολὺ μεγάλην σημασίαν νὰ διακριθῶσμεν ἐκ τῶν κωδίκων ποῖα ὑπῆρξεν ἡ αὐθεντικὴ λέξις, τὴν ὁποίαν ὁ θεόπνευστος συγγραφεὺς ἐχρησιμοποίησεν. Ἐνέχει λοιπὸν διὰ τὸν κριτικὸν τοῦ ἱεροῦ κειμένου μεγάλην σημασίαν νὰ γνωρίζῃ ἐπακριβῶς ὁποῖός τις εἶνε ὁ κώδιξ ὁ μαρτυρῶν ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν γραφήν.

Διὰ τοὺς λειτουργικοὺς ὁμως κώδικας δὲν εἶνε τὸ πρᾶγμα τὸ αὐτό. Δὲν πρόκειται νὰ διακριθῶσιν ποῖαν λέξιν ἐχρησιμοποίησαν εἰς τὰς τυπικὰς διατάξεις, οἱ τὸ πρῶτον ταύτας συγγράψαντες. Μὲ φθάνει ἡ ἔννοια. Μὲ ἀρκεῖ ἡ ἐνδειξις διὰ τὴν διακρίβωσιν τῆς ἐξελίξεως. Πέραν τούτου δὲν ἔχει τὸ πρᾶγμα τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἀποδίδει εἰς τὰς λέξεις ταύτας ὁ Σεβασμιώτατος κριτὴς μου. Διὰ τὰς εὐχὰς τὸ πρᾶγμα εἶνε κάπως διαφοροτικόν. Ἄλλὰ καὶ ὡς πρὸς αὐτὰς αἱ διάφοροι γραφαί, αἱ μὴ παραβλάπτουσαι τὴν ἔννοιαν, δὲν ἔχουν ποτὲ τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν αἱ διάφοροι γραφαὶ τῶν κωδίκων τῆς Βίβλου.

Τελειῶνω μὲ μίαν πληροφορίαν, τὴν ὁποίαν θὰ δώσω εἰς τὸν κριτὴν, διὰ νὰ μὲ ἀπαλλάξῃ τῆς μομφῆς, ὅτι τὸν Βαρβερινὸν κώδικα ἐγνώρισα ἐκ δευτέρας χειρὸς καὶ διὰ τὴν ἀσύγγνωστον κατ' αὐτὸν παράλειψίν μου νὰ

ταξιδεύσω εἰς Ἅγιον Ὄρος, ὅπως ἐνδιατρίψω καὶ εἰς τὰς ἐκεῖ βιβλιοθήκας.

Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐστέρειτο οἰκονομικῶν πόνων. Τὸ βιβλίον δὲ αὐτό, διὰ τὸ ὅποιον ὁ Α. Baumstark (ἐν Liturgie Comparée σελ. 58) ἐσημείωσεν «ajoutez-y les ms. du XII—XVII siècle conservés à Athènes et indiqués chez P. N. Trebela, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, qui forment la base de cette édition remarquable surtout par le savant commentaire qui l'accompagne et qui est tout penetré de l'esprit de liturgie comparée», ἐδημοσιεύθη ἐξοικονομηθέντος προσοῦ μόλις 10.000 δραχμῶν. Αὐτὴ ἦτο ἡ ὅλη βοήθεια ἢ πρὸς ἐκτύπωσιν αὐτοῦ παρασχεθεῖσα. Ἐκαλύφθησαν δὲ αἱ δαπάναι τῆς ἐκτυπώσεως, μόλις μετὰ τέσσαρα ἔτη ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς του καὶ διετεθήσαν δωρεάν ὑπὲρ τὰ διακόσια ἀντίτυπα. Αὐτὴ εἶνε ἡ ἀνταμοιβὴ τοῦ συγγραφέως, τὴν ὁποίαν τόσον πολὺ διαφημίζετε εἰς τὴν σελ. 349 τοῦ I—IB'. τεύχους τῆς Νέας Σιών τοῦ 1941.

Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ

Thad. Soiron Die Verkündigung des Wortes Gottes. Homiletische Theologie. Freiburg i. Br. 1943 (307).

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Ὀμιλητικὴ σχεδὸν μέχρι τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος στερουμένη κατὰ μέγιστον μέθος θεολογικοῦ χαρακτήρος καὶ ὀνομαζομένη πολλάκις Ἐκκλησιολογία, Ῥητορικὴ (βλ. καὶ Ἐκκλ. Ῥητορικὴν Φιλ. Παπαδοπούλου), ἐπεδίωκε τὴν ἐν τῷ κηρύγματι ἐφαρμογὴν τῆς ἀρχαίας Ῥητορικῆς. Βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον προσελάμβανεν αὐτὴ ἐντονώτερον θεολογικὸν χαρακτήρα, τὴν ὀλοκληρῶσιν τοῦ ὁποίου ἐπιδιώκει καὶ ἡ μετὰ χεῖρας Ὀμιλητικὴ, χαρακτηριζομένη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, αὐτῆς, διακεκριμένου Ρωμαιοκαθολικοῦ Θεολόγου, καὶ θεολογία τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἔργον τοῦτο, ἐμπνευστὴς τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ συγγραφέως ὑπῆρξεν ὁ κλεινὸς σχολαστικὸς θεολόγος Βοναβεντούρας, διαιρεῖται εἰς τέσσαρα μέρη, ἐν μὲν τῷ α' τῶν ὁποίων ἐξετάζεται ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν καταγωγὴν, φύσιν, ἐνέργειαν καὶ μορφήν αὐτοῦ (σ. 3—32), ἐν δὲ τῷ β' τὸ κήρυγμα τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν μορφήν αὐτοῦ (33—181), ἐν τῷ γ' ὁ λόγος εἶναι περὶ τῶν διαφορῶν τάξεων τῶν ἀκροατῶν τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ περὶ τῶν μέσων τῆς προσοικειώσεως αὐτοῦ (182—264) καὶ ἐν τῷ δ' ἐξετάζεται ὁ κήρυξ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν φυσικὴν καὶ ὑπερφυσικὴν συγκρότησιν αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν ζωὴν αὐτοῦ (265—307). Τὸ ἔργον τοῦτο διακρίνει βαθὺς χριστιανικὸς παλμὸς καὶ θεολογικὸν πάθος μετὰ θεολογικῆς ἐμβριθείας προσηματολισμένης πρὸς τὴν νέαν κατεύθυνσιν τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας πρὸς τὴν Ἀγ. Γραφήν καὶ μορφολογικῶς μὴ ἀνεπηρέαστον ἀπὸ τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας. Ἀπὸ τινος ἀπόψεως τὸ ἔργον τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς εἶδος Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην ἢ Ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς θεολογίας. Προφανῆς ὅμως εἶναι ἐνταῦθα ἡ ἀπουσία τοῦ ἱστορικοῦ στοιχείου ἐκτοπισθέντος τελείως ὑπὸ τοῦ θεολογικοῦ.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ἰωάννου Ν. Τραυλοῦ, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου τῶν Ἀθηνῶν, «Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς» 1939-41, σ. 34-68.

Οἱ τόποι, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἡ χριστιανικὴ λατρεία ἐξετόπισε τὴν ἀρχαίαν προκαλοῦν πάντοτε τὸ ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον, διὰ τὴν διακριθῆσιν τῶν σημείων ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν δύο λατρειῶν καὶ τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἡ πρώτη ἐκκληρονόμησεν ἀπὸ τὴν δευτέραν. Ὑπῆρξε δὲ ὥραία ἡ ἔμπνευσις τοῦ ἀρχιτέκτονος τῶν ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν κ. Ἰ. Τραυλοῦ ν' ἀσχοληθῆ μετὰ τὸ Ἀσκληπιεῖον τῶν Ἀθηνῶν καὶ νὰ παρουσιάσῃ εἰς τὸν μόλις ἐκδοθέντα τόμον τῆς «Ἀρχαιολ. Ἐφημερίδος» τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρεῦνης του περὶ τῶν κτιρίων τῆς χριστιανικῆς περιόδου τοῦ χώρου τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ.

Αἱ περὶ αὐτῶν γνώσεις μας ἦσαν μέχρι τοῦδε μηδαμναί, διότι ὑπὸ τῶν ἀνασκαφάντων τὸν χρόνον, ἐνδιαφερομένων διὰ τὸ ἀρχαῖον ἱερόν, δὲν εἶχεν ἀποδοθῆ ἀνάλογος σημασία καὶ εἰς τὰ λείψανα τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς. Τώρα δὲ ὁ κ. Τραυλός, ἀσχολούμενος μετὰ τὸ θέμα τῆς τοπογραφίας τῶν χριστιανικῶν Ἀθηνῶν (βλ. Amer. Journ. Archaeol., 1946, 373-74 πιν. XXX ΕΙ. Blegen), κατώρθωσε, κατόπιν προσεκτικῆς μελέτης τῶν παλαιῶν ἐκθέσεων περὶ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ λεπτολόγων μετρήσεων καὶ παρατηρήσεων, νὰ προσφέρῃ τὸ σχέδιον ἀξιολόγου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ν' ἀποδώσῃ εἰς αὐτὴν ὅσα ἐκ τῶν ἐκεῖ διεσκορπισμένων ἀρχιτεκτονικῶν καὶ διακοσμητικῶν μελῶν τῆς ἀνήκουν. Ὁ σ. ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν τῆς βασιλικῆς, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἱστορίαν τοῦ χώρου καὶ τὰς μεταγενεστέρας τύχας αὐτοῦ, κατόπιν δ' εὐφυοῦς χρησιμοποιοῦ τῶν κειμένων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων, χρονολογῶν τὴν βασιλικὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 450-460, πάντως πρὸ τοῦ 485 μ.Χ.

Ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ ἐκτίσθη ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ παρὰ τῶν χριστιανῶν — ὥραϊον διὰ τὴν μελαγχολίαν του εἶναι τὸ παράπονον τοῦ νεοπλατωνικοῦ Μαρίνου «καὶ γὰρ ἠτύχει τούτου (τοῦ Ἀσκληπείου) ἡ πόλις τότε καὶ εἶχεν ἀπόρθητον τὸ τοῦ σωτήρος ἱερόν». Ὁ κ. Τραυλός ὑποστηρίζει μάλιστα ἀκόμη, ὅτι εἰς τὸν χρόνον τοῦ Ἀσκληπείου συνεχίσθη ὑπὸ χριστιανικὸν ἔνδυμα καὶ ἡ παράδοσις τῆς ἱαματικῆς λατρείας, τώρα ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν ἱαματικῶν Κοσμᾶ καὶ Λαμιανοῦ (Ἁγίων Ἀναργύρων) φρονεῖ δέ, ὅτι ἡ ἀρχαία ἱερὰ κρήνη μετεβλήθη εἰς χριστιανικὸν ἀγίασμα καὶ τὸ παρ' αὐτὴν ἄβατον τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, ὅπου ἐλάμβανον χώραν αἱ ἐγκοιμήσεις (incubationes), μετετρέπη εἰς προσηρτημένον εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς ἐγκοιμητήριον (σ. 53 κ. ἐξ.).

Νομίζω, ὅτι πρέπει νὰ διατυπωθοῦν ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὸ συμπέρασμα τοῦτο τοῦ κ. Τραυλοῦ.

Ἡ δι' ἐγκοιμήσεως θεραπεία ἐντὸς ἐκκλησιῶν ἐπεβίωσε μὲν ἐκ τῆς ἀρχαίας λατρείας, ἀλλὰ δὲν συνδέεται μόνον πρὸς τὴν λατρείαν τῶν Ἀγίων

Ἐνααργύρων, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν λατρείαν δὲν συνεδέετο αὕτη μόνον πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Καὶ εἶναι μὲν πιθανὸν ἡ χριστιανικὴ παράδοσις περὶ τοῦ ἀγιάσματος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀσκληπιείου, ὡς ἀφιερωμένου εἰς τοὺς Ἁγίους Ἐνααργύρους, ν' ἀποτελῆ ἐπιβίωσιν τῆς ἀρχαίας παραδόσεως· ἀλλὰ ἐξ αὐτοῦ δὲν ἐξάγεται, ὅτι ἐπεβίωσεν ἐπισήμως καὶ ἡ λοιπὴ ἀρχαία λατρεία μέχρι τοῦ σημείου νὰ διασκευασθῆ ἰδιαίτερος χώρος ὡς ἐγκοιμητήριον. Διότι, ἐνῶ πολλαὶ ἄλλαι ἐπιβιώσεις τῆς ἀρχαίας λατρείας ἀνεγνωρίσθησαν καὶ περιελήφθησαν εἰς τὸ τυπικὸν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἀντιθέτως δὲν ὑπάρχουν λειτουργικὰ κείμενα καὶ τελετουργικὰ διατάξεις ἐπίσημοι ἀναφερόμενοι εἰς τὴν ἐγκοίμησιν (βλ. Hip. Delehay, *Les legendes hagiographiques*, Bruxelles 1927, 143 κ. ἑ.) Ἡ δ' ἐκκλησία κατὰ τὸν ἀγῶνά της πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν προσβάλλει μὲν καὶ ἐκπορθεῖ τοὺς ὀνομαστοὺς τόπους τῆς ἀρχαίας λατρείας καὶ ἀποκαθιστᾷ τὴν τοπικὴν συνέχειαν τῆς λατρείας, ἐγκαθιστᾷ ὁμως ἐκεῖ καθαρὰν τὴν ἰδικήν της ἐπίσημον λατρείαν. Εἶναι δὲ ἄλλο ζήτημα, ἂν εἰς τὸ τέλος ἀναγνωρίσῃ πολλὰς τὴν λαϊκὴν λατρευτικὴν προᾶξιν, ἡ ὁποία ἄλλωστε γρήγορα χάνει τὴν ἀνάμνησιν τοῦ ἀρχαίου της παρελθόντος· ἡ ἀναγνώρισις δὲ αὕτη ἀπὸ μέρους τῆς ἐπίσημου λατρείας ἀποτελεῖ διείσδυσιν τῆς λαϊκῆς λατρείας, ἀλλ' ὄχι συμβιβασμὸν τῆς ἐπίσημου λατρείας πρὸς τὴν ἀρχαίαν. Πρέπει δὲ νὰ μὴ διαφεύγῃ τὴν ἔρευναν, ὅτι εἰς τὰ ζητήματα τῆς λατρείας παρατηρεῖται ὁ διχασμὸς, ποὺ χαρακτηρίζει ὅλον τὸ Βυζάντιον, καὶ τὴν γλώσσαν καὶ τὴν τέχνην καὶ γενικῶς τὸν πολιτισμὸν του· δηλ. ὁ διαφορισμὸς μεταξὺ ἐπίσημου καὶ ἀνεπίσημου, ποὺ τελικῶς ἀνάγεται εἰς τὸν μεταξὺ τῶν τάξεων τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας διαφορισμὸν, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Βυζαντίου καὶ παλαιότερον ἀκόμη — πλὴν τῆς συντόμου περιόδου ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου μέχρι τῆς Εἰκονομαχίας, ὅτε ἡ ταξικὴ ἀπόστασις φαίνεται μειωμένη καὶ εἰς τὸ ἐποικιοδόμημα αἱ διαφοραὶ μικρότεραι, μὲ ὑπερίσχυσιν τῶν λαϊκωτέρας προελεύσεως χαρακτήρων του. Ἐπειδὴ, λοιπὸν, ἡ ἐγκοίμησις δὲν εἶναι γνωστὴ ὡς ἐπίσημος λατρευτικὴ προᾶξις καὶ δὲν φέρεται, ὅτι τὰ κείμενα ὁμολοῦν περὶ ὑπάρξεως ἰδιαίτερου χώρου ὡς ἐγκοιμητήριον, στενῶς συνδεδεμένου μὲ τὸν καθ' αὐτὸν χώρον τῆς ἐκκλησίας, ἴσως εἶναι ὀρθότερον νὰ ἐρμηνευθῶσιν ἐκ τῆς ἐπίσημου χριστιανικῆς λατρείας τὰ βορείως τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν προσκτίσματα.

Ὅθεν νομίζω, ὅτι ὁ μὲν κυκλικὸς χώρος τῆς ἀρχαίας κρήνης εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς βαπτιστήριον, τὸ δὲ συνεχόμενον ἐπίμηκες οἰκοδόμημα νὰ ἐρμηνευθῆ ἐν μέρει ὡς τὸ ἀποδυτήριον. Ἡ μετατροπὴ τῆς ἀρχαίας κρήνης εἰς βαπτιστήριον ἠδύνατο νὰ ἐπιτραπῆ παρὰ τῆς ἐπίσημου λατρείας· μάλιστα δ' ἐφόσον ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ ἀρχαία παράδοσις περὶ τοῦ βαπτίσματος ἀπῆται «ὕδωρ ζῶν», ὡς τὸ ἀπὸ πηγῆς (Th. Klauser, *Taufet in lebendigem Wasser!*, Pisciculi, F. T. Dölger-Festschrift, Münster 1939, 157

κ. ε'), ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ περιέκντρον σχῆμα τῆς ἀρχαίας κρήνης ἦτο καὶ σχῆμα τῶν βαπτιστηρίων· ἡ δὲ θέσις τοῦ βαπτιστηρίου παρὰ τὸ βῆμα δὲν εἶναι ἄγνωστος μεταξὺ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων. Μετὰ τὴν ἀτόνησιν τῆς τελέσεως τοῦ βαπτίσματος ἐντὸς τῶν βαπτιστηρίων ἠδύνατο εὐκόλως τὸ βαπτιστήριον τοῦτο νὰ μετατραπῆ εἰς ἀγίασμα, ὡς ἱερὰ πηγὴ· καὶ διότι ἤδη ὑπῆρχεν ἡ συνήθεια νὰ λαμβάνεται ὡς ἀγίασμα τὸ ὕδωρ τῆς κολυμβήθρας (K. Holl, *Der Ursprung des Epiphaniensfestes, Gesamte Aufsätze II*, Tübingen 1928, 124 κ. ε.). Διὰ τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐγκοιμήσεως ἐντὸς τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπείου (ἀνευ ἰδιαιτέρου ἐγκοιμητηρίου) καὶ εἶναι πιθανὴ ἡ γνώμη τοῦ κ. Τραυλοῦ, ὅτι τὸ καταγώγιον τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ ἐχρησιμοποιήθη καὶ παρὰ τῶν χριστιανῶν ὡς ξενῶν (σ. 57).

Ὁ περιορισμένος χώρος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπείου, μεταξὺ τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς δεξιᾶ ἀρχαίας ὁδοῦ, τοῦ «Περιπάτου», συνετέλεσεν οὕτως, ὥστε ἡ διάταξις μερῶν τινῶν τῆς βασιλικῆς ν' ἀποκλίνῃ τοῦ κανόνος. Ἡ κυρία εἴσοδος τῆς ἐκκλησίας, ἡ μᾶλλον χρηστικὴ, ἐτοποθετήθη εἰς τὴν μεσημβρινήν, τὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος (ὁ κ. Τρ. σημειῶναι ἀνάλογα παραδείγματα), τὸ αἶθριον μετὰ τοῦ ξενῶνος φαίνεται ἀπομονωμένον καὶ ἐμμέσως προσιτόν, διὰ τοῦτο καὶ ἡ φιάλη (δεξαμενὴ σ. 54 εἰκ. 4 κρήνη εἰκ. 19) ἐτοποθετήθη παρὰ τὴν εἴσοδον αὐτήν, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ. Ἡ φιάλη ἐτροφοδοτεῖτο ἐκ τῆς ἱερᾶς πηγῆς καὶ ἦτο ἱκανῆς χωρητικότητος, συμφώνως καὶ πρὸς ἄλλα παραδείγματα, μὲ ἀρκετὸν ὕδωρ πρὸς νίψιν καὶ τῶν ποδῶν τῶν εἰσερχομένων εἰς τὴν ἐκκλησίαν (αἱ Ἀθῆναι ἐγνώριζον τοιαύτην νίψιν τῶν ποδῶν ἐκ τῆς ἑλευσινιακῆς λατρείας). Ἐπίσης δέ, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχεν ἐλεύθερος χώρος παρὰ τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν, ὅπου συνήθως ἐτοποθετεῖτο τὸ ἀρχαῖον διακονικόν (Γ. Σωτηρίου, Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικόν, Θεολογία, Α' (IH'), 1940, 84 κ. ε. καὶ Χριστ. Βυζαντ. Ἀρχαιολ. Α', 193 κ. ε.), φαίνεται, ὅτι πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς σχετικῆς λειτουργικῆς ἀνάγκης ἐχρησιμοποιήθη τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ βορείως προσηρητημένου ἐπιμήκους οἰκοδομήματος, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν αὐτοῦ, χωρισθέντος εἰς δύο διὰ τοῖχου μετὰ κόγχης (σ. 66 εἰκ. 20). Ἐντεῦθεν δὲ αἱ δύο εἰσοδοὶ τοῦ ἐπιμήκους οἰκοδομήματος ἐκ τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς (σ. 55 εἰκ. 4, 15, 19 καὶ 20): ἡ μία διὰ τὸ συνήθως μετὰ κόγχης διακονικόν (τὸ ἐρμηνευθὲν ὡς ἐστιατόριον βυζαντινῆς τινος μονῆς) καὶ ἡ ἄλλη διὰ τὸ ἀποδυτήριον τοῦ βαπτιστηρίου.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω νομίζω, ὅτι καὶ τὰ ἄλλα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ὁ κ. Τραυλὸς ἐρμηνεύει ὡς ἐγκοιμητήρια, εἶναι προτιμότερον νὰ θεωρήσωμεν ὡς χώρους χρησίμους εἰς τὴν ἐπίσημον λατρευτικὴν πράξιν.

Συνεξήγησα ἐδῶ, ἐπειδὴ ἀφορᾷ εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν, μίαν λεπτομέρειαν τῆς κατὰ τὰ ἄλλα ὑποδειγματικῆς μελέτης τοῦ σ., ἄσχετον

πρὸς τὸ κύριον θέμα του. Ἡ ἔρευνα τῆς τοπογραφίας τῶν χριστιανικῶν Ἀθηνῶν πρέπει νὰ εὐγνωμονῇ τὸν κ. Τρ., διότι κατώρθωσεν οὗτος τρόπον τινὰ ν' ἀναστήσῃ ἐκ τῶν ἐλαχίστων λειψάνων αὐτοῦ ἀξιόλογον παλαιοχριστιανικὸν μνημεῖον, ἄλλως χαμένον.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Irénikon. Τριμηνιαῖον θεολογικὸν περιοδικὸν ὄργανον τῆς γνωστῆς θεολογικῆς κινήσεως περὶ τὸ ἐν Chevetogne τοῦ Βελγίου νῦν ἔδραυον Prieuré τῶν Βενεδικτίνων. Ἐξεδόθη τὸ 4 τεῦχος τοῦ 1948 περιέχον εἰσαγωγικὸν ἄρθρον τῆς διευθύνσεως καὶ περισπουδάστους μελέτας τοῦ C o n g r (Pourquoi le peuple de Dieu doit-il sans cesse se reformer? καὶ τοῦ Strotmann (Le Christ et le temps), πλούσια χρονικά θρησκευτικά καὶ δαψιλῆ βιβλιογραφίαν.

Π. Ι. Μ.

Theologische Zeitschrift Διμηνιαῖον ἐπιστημονικὸν ὄργανον τῆς θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Βασιλείας ἐν Ἑλβετία ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ αὐτῆς K. L. Schmidt. Ἐξεδόθη τὸ 4 τεῦχος τοῦ 1949.

Π. Ι. Μ.

Christianisme Social. Διμηνιαῖον ὄργανον τῆς προτεσταντικῆς ἐν Γαλλία κοινωνικῆς κινήσεως. Ἐξεδόθη τὸ 6 τεῦχος τοῦ 1948.

Π. Ι. Μ.

Theology. Μηνιαῖον ἀγγλικανικὸν θεολογ. περιοδικόν. Ἐξεδόθη τὸ τεῦχος τοῦ Μαρτίου 1949 περιέχον λίαν ἐνδιαφερούσας τὸν ὀρθόδοξον πραγματίας τοῦ γνωστοῦ Λουθηρανοῦ θεολόγου G. Aulen (The «Errors» of Lutheranism), Symonds (On observing the Fasts of the Church), Hardy (American Letter No 2) καὶ Glendenning (The devil and the Temptations of our Lord) καὶ βιβλιογραφικά σημειώματα.

Π. Ι. Μ.